

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1978

Årgång 74 · Häfte 1

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska Samfundet genom dess sekreterare förste bibliotekarien fil. dr *Åke Lilliestam*, Kungl. Biblioteket, Box 5039, 102 41 Stockholm. Medlemsavgiften i samfundet är kr. 40: — per år + porto och uttages som postförskott för tidskriften. Önskan om inträde anmäles till sekreteraren.

Redaktionsutskott: Huvudredaktör Birgitta Lager-Kromnow (samfundets ordf.), professor Herman Schück och sekreteraren.

Innehåll

- 1 Prof. *Sven Kjällerström*, Lund: Gustav Vasa och domkapitlet i Uppsala
- 24 Teol. dr, fil. lic. *Jan Liedgren*, Stockholm: Alexander III:s kanonisation av Elin av Skövde — en följd av ett felplacerat tillägg? (Summary s. 25)
- 26 Fil. dr *Erik Wikén*, Uppsala: Var skall man hämta uppgifterna om utlandspass? (Summary s. 30)
- 31 Fil. dr *Carl Gustaf Trotzig*, Stockholm: Den Forssmanska kolonialexpeditionen till Sydafrika
- 38 Fil. dr *Åke Lilliestam*, Stockholm: Pavlova och Sverige (Résumé s. 44)
- 46 Meddelande angående Personhistoriska samfundets årsmöte 1978

Gustav Vasa och domkapitlet i Uppsala

Av *Sven Kjällerström*

Inledning

Sedan Gustav Vasa i jan. 1521 valts till hövitsman, skrev han från Hedemora den 23 mars sitt förmodligen första brev till domkapitlet i Uppsala och krävde, att hans kaplan herr Påvel skulle tilldelas en ledig prebenda, och tillfogade: "Och i vad måtto jag kan och förmå veta edert och den helga kyrkas bästa skole I alltid hava mig välvillig till så länge jag lever." Två år senare anmodade han domkapitlet att ge en tysk magister vid namn Johan Sasse ett ledigt kanonikat som tack för de tjänster denne hade gjort "riket och mig". Domkapitlet ålades även att anamma Johan Sasse i kapitlet som sin medbroder "utan allt yttermera skottsmål och försummelse". Hur domkapitlet ställde sig till dessa krav är inte känt. På hösten 1523 lämnade Johan Sasse Sverige och tackade Gustav Vasa för mottagna gåvor och skänker.¹

De av Gustav Vasa på domkapitlet ställda kraven innebar inte någon nyhet. Den centrala förvaltningen sköttes både under medeltiden och större delen av Gustav Vasas regering främst av präster som avlönades med domkapitlens prebendor. Att så var möjligt berodde på att den kanoniska rätten skilde emellan tjänsten, officium, och den därtill hörande inkomsten, beneficium. Följaktligen kunde en person inneha prebendeinkomsterna från flera domkapitel utan att behöva fullgöra de kyrkliga åliggandena. Hopandet av ämbeten på en och samma person var, har det sagts, "en av de mörkaste punkterna i senmedeltidens kyrka".² Gustav Vasa förstod

att utnyttja denna ordning. Dessutom hade regenterna patronatsrätt till vissa prelaturer och kanonikat. Till dessa hörde dekanatet vid domkapitlet i Uppsala. Då detta kapitel strax efter kungavalet i Strängnäs 1523 utsåg kaniken Jöns Laurentii som en tid varit Gustav Vasas kansler till dekanus utan att rådgöra med patronus, påpekade denne, att han godkände utnämningen men att denna borde ha skett efter hans presentation, då dekanatet hade grundats av "kungar och rikens herrar".³ Gustav Vasa var dock den förste regent i Sverige som gjorde domkapitlens medlemmar till ständiga skattebetalare.

Beskattningen av domkapitelsprebendorna möter först 1526. Då domkapitlet i Åbo utan att underrätta Gustav Vasa utsett domprost i det regala domprosteriet, förklarade konungen sig visserligen nöjd med valet men krävde av domprosteriet eller av någon annan prebenda en årlig avgift på 200 mark till någon kanslitjänsteman. Motiveringen härför är hämtad från det av humanister och reformatorer ofta brukade slagordet "det mene bästa" eller "publica utilitas".⁴ Från andra domkyrkor fanns det, heter det vidare i ko-

¹ GR 1 s. 1 f. och s. 61 samt HSH 38 s. 32 ff. Råntekammarboken (RKB) 1529, RA.

² Y. Brilioth, *Det medeltida domkapitlet* (Uppsala ärkestift i ord och bild, 1954) s. 133.

³ GR 1 s. 61 ff. SBL 20 s. 540 ff.

⁴ W. Maurer, *Das Verhältnis des Staates zur Kirche nach humanistischer Anschauung* (Aus der Welt der Religion, 1930) s. 14 ff. och M. Schwartz Lausten, *Religion og Politik. Studier i Christian III's forhold til det tyske rige i tiden 1544—1559* (1977) s. 329 ff.

nungens brev, ”några prelaturer i vår gård”. Dessa var väl så nyttiga som de vid domkyrkorna. Och i Stockholm var det ”väl så mycket till att beställa och än mer för det mene bästa”.⁵ Samma motivering möter både hos Laurentius Andreae och Olavus och Laurentius Petri. Genom Västerås recess 1527 blev alla innehavare av prelaturer och kanonikat skattskyldiga till kronan. Recessen fastställde, att konungen efter överläggningar med domkapitelsledamöterna om deras ”redliga uppehälle” skulle erhålla ”det utöver är i deras ränta uti ett stycke penningar”. Med anledning av denna bestämmelse föreskrev ordinationen, att ledamöterna skulle upprätta register över sina inkomster för att konungen skulle kunna bestämma, ”vad hans del därav varda kan”. Härtill fogade emellertid ordinationen, att ingen prebenda skulle tillsättas ”med mindre konungen bliver åtspord”.⁶ I sin kommentar till denna bestämmelse förklarade ärkebiskop Laurentius Petri 1533, att det var helt naturligt, att regenterna önskade veta, ”vad personer de prebendor givas”, då det fanns så många onyttiga präster vid domkyrkorna. Recessen tillerkände också adeln rätt att återbördä egendomar som skänkts till bl. a. domkapitlen efter 1454. Denna bestämmelse var enligt Laurentius Petri motiverad av hänsyn till ”att ridderskapet var försvagat” och att en stor del av dessa donationer inte hade ”så fast grund i Skriften som väl behövdes”. Enligt ärkebiskopen borde varje socken eller församling avlöna sin präst. Det fanns dock socknar som inte förmådde underhålla varken kyrkan eller prästen. Då ”goda män och kvinnor” donerat till sådana församlingar, hade detta sin grund i Skriften och sådana gods borde därför ”bliva där de komma äro”. Det samma borde gälla om donationer till studenter, skolmästare och ”andra som det meniga bästa tjäna”.⁷

I enlighet med västeråsbesluten ingick Gustav Vasa på hösten 1527 kontrakt med domkapitlen i Linköping, Skara, Växjö

och Åbo. Biskopen i Växjö anmodades att sända konungen ett ”register . . . på sin kyrkas och prelaternas årliga ränta”. Vid Gustav Vasas besök i Linköping i början av sept. 1527 ingicks kontrakt med därvarande domkapitel. Detta skulle i fortsättningen bestå av 6 residerande ledamöter och dessa skulle få behålla ”de bästa prebendor och hålla 10 korpräster: biskopen 2, domprosten 2, ärkedjåknen 2 och sedan 4 andra kaniker . . . de andra 4 korpräster”. Denna överenskommelse innebar, att det skulle finnas ett domkapitel med ett reducerat antal ledamöter: domprost och ärkedjåkn samt 4 kaniker. Domkyrkans och kapitlets taxa fastställdes till 800 mark danska. I princip fick Växjö ett likadant kontrakt och förmodligen även Skara. Det kontrakt som några månader senare ingicks med domkapitlet i Åbo var av annan karaktär. I detta saknas bestämmelsen om det antal prelater och kaniker som skulle bli ”sittande vid domkyrkan i de bästa prebendor”. Av sina inkomster skulle domkapitelsledamöterna få behålla dem som ”icke gånger ifrån och in till frälset”. Kontraktet med åbokapitlet i sept. 1530 är likalydande.⁸ Något kontrakt med domkapitlet i Uppsala är inte känt. Det är dock troligt, att det hade samma lydelse som åbokontraktet.

I sitt alltfört oöverträffade arbete, ”Sveriges inre historia” från 1869, har Hans Forssell meddelat en del uppgifter om Uppsala domkapitels prebendor, deras ”förläning och successiva indragning”.⁹ I sitt förra året utgivna stora arbete ”Uppsala domkyrkas godsinnehav med särskild hänsyn till perioden 1344—1527” har *Göran Dahlbäck* skildrat ”omfattningen och karaktären av godsinnehavet, de föränd-

⁵ GR 3 s. 260.

⁶ SRA 1 s. 85 och 90.

⁷ Handlingar till Sverges reformations- och kyrkohistoria utg. av P. E. Thyselius 1—2 (1841—42) s. 98 f. och 77 ff. Citeras i det följande Thyselius, Handlingar.

⁸ GR 4 s. 316 ff., 293 och 367 samt GR 7 s. 168 f.

⁹ Forssell, Bilagor s. 59.

ringar detta genomgick under medeltidens lopp, orsaken till förändringarna, godsens betydelse för kyrkans organisatoriska form och kyrkans ställning som godsägare i förhållande till andra grupper i det uppländska samhället". Med ledning av den taxa som de olika domkapitelsledamöterna erlade till kronan enligt västeråsbeslutet har Dahlbäck även gjort "en relativ värdering av de olika tjänsterna och av den roll godsinkomsterna spelade". Inkomstskillnaderna måste enligt Dahlbäck "ha varit mycket stora mellan de olika tjänsterna". Godsinkomsterna var av underordnad, medan tionden däremot var av stor betydelse. För att kunna fördela de olika hemmanen på de olika kanonikaten har Dahlbäck dessutom redovisat namnen på reformationsperiodens prebendeinnehavare.¹⁰ Enär de härvid använda längderna i sin helhet inte förut utnyttjats i forskningen och då de är av stor betydelse för reformationstidens ofullständigt kända personhistoria, skall jag här något närmare presentera de olika prebendeinnehavarna. Då det gäller de personer som förekommer i dessa längder, bör det redan här förutskickas, att dessa hör till de ledande både i kyrkan och det världsliga samhället under Gustav Vasas regering. Där återfinns både katoliker och reformatorer, kungliga kanslerer och sekreterare av alla kategorier i kansli och kammare. Först måste dock några källkritiska problem beträffande de nämnda längderna behandlas. Även i detta avseende måste nämligen Dahlbäck's framställning kompletteras.

1. Källorna

Utgångspunkten för den följande framställningen är Uppsala domkapitels odatrade längd med uppgifter om innehavare och den för varje prebenda fastställda taxan eller skatten. Denna längd som sedan länge varit känd och daterad¹¹ och som spelar en viktig roll i Dahlbäck's avhandling presenteras med orden "Taxa för Uppsala domkapitel" och "Kapitlets taxa

1531" med följande tillägg: "Taxeringen är odaterad men torde vara utförd under vintern 1531." Om dateringen skriver Dahlbäck följande: "Henrik Sledorn, som antecknats för Nördinghundra, fick kollationsbrev på det kanonikatet den 4 januari 1531 (GR 7 s. 228); taxeringen anger herr Jakob som innehavare av Lagga och herr Erik av Trinitatis, men den 9 februari 1531 fick herr Erik i Bondkyrkan kollationsbrev på Lagga, som herr Jakob på Stäket hade (GR 7 s. 269)."¹² Om Sledorn fick sitt kanonikat den 4 jan. 1531 och enligt längden har detta kanonikat, måste post quem vara efter den 4 jan. 1531. Fick herr Erik Lagga den 9 febr. 1531 men inte är upptagen för detta kanonikat i längden utan för Bondkyrkan, måste längden vara skriven före den 9 febr. 1531. Den självklara slutsatsen borde därför ha blivit, att längden tillkommit efter den 4 jan. och före den 9 febr. 1531. Av någon anledning har dock Dahlbäck inte dragit denna slutsats utan talar om vintern 1531, omkring 1531, omkring 1530 och "troligen från början av år 1531". Förhållandet är nu följande. Kollationsbrevet av den 4 jan. 1531 för Henrik Sledorn kan inte användas för dateringen, då det endast bekräftar rätten till den prebenda som Sledorn tidigare innehaft. I brevet heter det också, att Sledorn fick "collationem på sin kanonie i Uppsala benämnd Nördinga". En säker terminus ante quem är däremot det nämnda brevet av den 9 febr. 1531, då herr Erik som enligt längden innehade kanonikatet Bondkyrkan befordrades till kanonikatet Lagga härad. Då längden inte nämner domprosten Jöran Turesson (Tre Rosor), blir terminus post quem Västgötherrarnas uppror våren 1529. Längden kan sålunda med stor sannolikhet dateras till 1530.

¹⁰ Dahlbäck s. 2, 77 och 79.

¹¹ S. Kjöllérström, Striden kring kalvinismen i Sverige under Erik XIV (1935) s. 50 not 51. Längden ingår i Strödda kamerala handlingar 76, KA i RA.

¹² Dahlbäck s. 67 not 46 och s. 78.

Sedan prästernas hjälpgård 1526 fastställdes, utarbetade Uppsala domkapitel ett register över vad varje kyrkoherde i stiftet skulle betala. Detta register översändes sedan till Gustav Vasa med förfrågan, om han "syntes med några mildra eller föröka". Konungen svarade, att han granskat taxeringslängden och vidtagit några få ändringar.¹³ Samma princip tillämpades vid utarbetandet av 1530 års taxeringslängd för domkapitlets medlemmar. Rubriken på denna längd lämnar härom klart besked. Den lyder: "Capituli Vpsalensis taxa årlige wppå wår Nädigste Herres behagh." Längden är alltså ett till konungen ställt förslag till taxering av de olika domkapitelsprebendorna. Ungefär samtidigt som denna längd för första gången daterades, påvisade Lars Sjödin, att den var skriven av Gustav Vasas kansler i slutet av 1520-talet, den redan i det föregående nämnde kaniken och magistern Henrik Sledorn.¹⁴ Ytterligare ett problem är knutet till 1530 års taxeringslängd.

Vid en jämförelse mellan denna längd och den av konungen med ledning härav fastställda framgår, att överensstämmelsen mellan dessa längder är mycket dålig. De båda först nämnda prelaturerna är i domkapitlets förslag taxerade till 200 men i konungens längd och i alla senare uppgifter till 100 mark vardera. Prepositurens taxa är sänkt från 150 till 100 och skolastrians från 120 till 50 mark, medan kanonikatet Rasbo höjts från 40 till 50 och Simtuna från 20 till 30. Det sammanlagda skattebeloppet eller "Summa omnium" är 1157, medan det av Gustav Vasa fastställda beloppet är 800 mark.¹⁵ Om de höga värdena i domkapitlets längd skriver Dahlbäck, att det är osäkert, om de någonsin kommit till användning och framhåller, att dessa värden "möjligen kan vara ett tecken på att konungen försökt höja Uppsalakapitlets taxa". Antagandet låter kanske möjligt, men källorna talar ett annat språk.

Enligt de uppgörelser som träffades med de förut nämnda domkapitlen om en taxa enligt västeråsbesluten befriades prebendeinnehavarna från den s. k. borglägerstaxan. Naturligtvis förhåller det sig på samma sätt med uppsalakapitlet. Samtidigt höjdes borglägerstaxan för ärkestiftets präster från 1 000 till 1 400 mark. Denna höjning sammanhänger givetvis med domkapitelstaxans sänkning. Då Gustav Vasa samtidigt lade Vårfrukyrkan eller Maria kyrkan som hade varit domprostens prebendekyrka och S:t Pers kyrka till de beskattade prebendorna, vardera taxerad till 5 mark, blev slutsumman den av konungen fastställda eller 800 mark.¹⁶

Resultatet av Gustav Vasas granskning av uppsalakapitlets förslag till årlig skatt för prebendeinnehavarna blev sålunda, att antalet skattebelagda prebenden ökades från 18 till 20, att taxan för prelaterna sänktes från 770 till 400 och för kanikerna höjdes från 387 till 400 mark. Enligt domkapitlet var taxan för de 5 prelaterna 770 och för de 13 kanikerna 387 eller sammanlagt 1157 mark. Den av Gustav Vasa fastställda taxan blev för prelaterna 400 och för kanikerna 400 mark.

Förutom längden av år 1530 har Dahlbäck även använt en tidigare utnyttjad och daterad längd som han karaktäriserar med orden "1537 års längd över kapitlets taxa".¹⁷ Längden är emellertid ursprungligen odaterad men en senare hand har tillskrivit orden "Anno etc. MDXXXVII". Denna datering är sannolikt korrekt,

¹³ Detta register är publicerat och kommenterat i PHT 1960 s. 97 ff.

¹⁴ L. Sjödin i Meddelanden från svenska riksarkivet för år 1933 (1934) s. 115 ff. och 147.

¹⁵ Dahlbäcks tabeller n:r 14 och 18.

¹⁶ I RKB 1529 har vid uppgiften om den förutvarande domkapitelstaxan skrivits: "Skall vara 800." Se även HH 11 s. 146 not 1. I. Hammarström, Finansförvaltning och varuhandel 1504—1540 (1956) s. 332. Om borgläger se KL 13 sp. 518.

¹⁷ Chr. Callmer, Svenska studenter i Wittenberg (PHT 1976) n:r 22 och 39. 1537 års längd ingår i Strödda historiska handlingar 2, RA. Dahlbäck s. 94.

medan Dahlbäcks rubricering är direkt felaktig. Längden är skriven och under-tecknad av innehavaren av kanonikatet Vallby magister Peder Svenonis och anledningen till densamma var följande.

I kontraktet med domkapitlet i Åbo 1530 hade Gustav Vasa förbehållit sig rätten att på grund "av synnerlig gunst" befria de prebendeinnehavare som var i konungens dagliga tjänst eller "några andra" från den fastställda skatten. Detta belopp skulle sedan "avslås utav förutnämnda utvisade summa som de prebendor skäligen kunna bli taxerade för och icke mer". Då Henrik Sledorn 1531 återfick kanonikatet Nördinghundra, erhöll han också befrielse från taxan "isto Anno". Denna skattebefrielse vållade emellertid svårigheter både för uppbördsmannen och för räntekammaren. Detta framgår av föreliggande längd som dessutom innehåller en felaktig uppgift som senare skall redogöras för. Innebörden i och avsikten med 1537 års längd framgår mycket klart av ingressen som är av följande lydelse: "Högmechtig förste kere Nädigste Herre wirdigens eders Nåde vele vete ath saa mange vid kirkene äre her i Vpsale haffue vtlagt taxam capituli och honn är inkommen j cammaren saa när som aaff tesse efterskreffne som sig vrsaka och seie sig varda frij geffne aaff eder Nade."

De prebendeinnehavare som 1537 av konungen befriats från skatten var följande. Ärkebiskop Laurentius Petri som hade "decimas prepositure säger sig fri". Dekanen Jöns Laurentii "säger sig frigiven av eder Nådes högmäktighet". Gustav Vasas kusin Birgitta Kristiernsdotter (Vasa) som innehade kanonikatet Norunda "säger sig ock fri". Om Erik Svenonis som nu innehade kanonikatet Alunda heter det, att han "eders Nåde efterföljer". Om innehavaren av kanonikatet Rasbo mäster John upplyses, att han dog i Wittenberg i höstas och "sade sig fri". De övriga är två tjänstemän i kansliet och Anders Simonsson om vilken det uppges, att han hade kano-

nikatet Oknö, dvs. före sin död i slutet av år 1536.¹⁸

Den tredje och sista av de nu kända namnlängderna över Uppsala domkapitels prebendeinnehavare föreligger i en avskrift av E. Palm skiöld, tryckt av Erik Fant 1787¹⁹ och ofta citerad. Den är liksom de båda föregående odaterad. Forssell påpekar emellertid, att längden troligen är skriven efter 1544. Denna förmodan ligger troligen bakom Dahlbäcks datering till 1545. Sannolikare är dock en datering till 1544. Längden upptar nämligen som innehavare av kanonikatet Rasbo Nils Månsson som dog i Marburg den 24 nov. 1543. Detta innebär inte, att längden skrivits före nämnda datum, enär man måste räkna med att uppgiften om Nils Månssons död inte omedelbart nådde Stockholm. Som innehavare av kanonikatet Bondkyrkan upptar emellertid längden herr Anders eller Andreas Olai som tillträdde kyrkoherdebefattningen i Skellefteå den 15 april 1544.²⁰ Längden bör alltså dateras till 1544.

Det återstår att säga något om de längder som endast uppge namnen på de olika prebendorna och den taxa som åvilade dessa. Den äldsta av dessa bär följande rubrik: "Årligh taxa som uthgjöras skall aff Upsale capitell." Denna omfattar samtliga taxerade prebendor, är odaterad men försedd med följande samtida anteckning: "Aff föreskriffna summa (dvs 800 mark) gaffs vth 316 mark aff capitteltaxan pro anno 1539." Bondkyrkan är enligt denna längd taxerad till 20 och Grillby till 5 mark. Till de taxerade prebendorna hörde nu även "Votum Olavi", taxerad till 10 mark.²¹ Den av Dahlbäck

¹⁸ GR 11 s. 221.

¹⁹ E. Fant, *Observationes selectae historiam suecanam illustrantes* (1787) s. 75 ff. Om detta tryck se J. A. Almquist, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1* (1917) s. 251 not 1 och Dahlbäck s. 22 not 79 och 98 not 17.

²⁰ Se nedan s. 13.

²¹ Denna längd ingår i *Handlingar och räkenskaper före 1630: Summarium för Uppsala stift 1539*, KA.

tryckta längden består egentligen av två olika längder. Den första bär rubriken "Anno Christi MDXLIII. Prebende exempte non soluentes taxam capituli Vpsalensis ecclesie." De skattefria prebendena har nu ökats till 11 och är nominellt uppskattade till 630 mark. Den andra bär titeln: "Anno Christi 1544. Prebende soluentes taxam." Dessa är till antalet 9 och det utbetalade beloppet uppgår till 170 mark. Från dessa längder har Dahlbäck hämtat uppgifterna om kapitel-taxan i tabell 18. Härmed är några för denna undersökning viktiga källor presenterade och daterade. Det återstår att meddela något om innehavarna av de olika prebendorna.

2. Prebendeinnehavarna

Sin ganska utförliga framställning av det medeltida domkapitlet i ärkestiftet av år 1954 avslutar Yngve Brilioth med följande ord:

"Det är vemodigt att följa kapitlets gradvisa utslocknande, som skulle behöva i detalj utforskas, i den mån så är möjligt. Efter hand som innehavarna avled, lade konungen beslag på deras prebenden. Stundom användes avkastningen för kyrkliga ändamål ... Men slutligen tillintetgjordes det gamla kapitlet — det var knappast vad man tänkt sig, då konungen av Västerås riksdag fick rätt att lägga beslag på kapitlets överflödiga tillgångar. Den möjlighet, som fanns att göra det till en tillgång för en i evangelisk anda förnyad kyrka, gavs till spillo."²²

Någon detaljerad framställning av det medeltida uppsalaskapitlets "gradvisa utslocknande" har Dahlbäck inte gett men har dock lämnat åtskilliga bidrag till detta problems lösning. Trots det rika källmaterialet har han däremot inte gett något bidrag till den personhistoriska forskningen utan endast meddelat namnen på reformationstidens prebendeinnehavare för att kunna "fördela de olika hemmanen på de olika kanonikaten". I den följande fram-

ställningen skall därför de olika prebendeinnehavarna så långt det är möjligt identifieras och något närmare presenteras och det medeltida domkapitlets slutgiltiga upplösning och undergång belysas. Det må dock först påpekas, att redan Henrik Sledorns längd från 1530 bereder vissa svårigheter.

De fyra prelatererna och de tre därpå nämnda kanikerna har visserligen i nämnda längd försetts med någon av titlarna doktor, magister eller herr,²³ men i den senare delen av längden har endast en innehavare av kanonikat försetts med herrtiteln, den redan nämnde herr Erik i Bondkyrkan. Olavus Petri kallas magister men inte Henrik Sledorn eller Peder Sve-nonis. Innehavaren av kanonikatet Hemsta bär titeln doktor. Dalbäck har i registret tilldelat prelaten och doktorn Erik Getting samt alla innehavare av kanonikat med undantag av Olavus Petri och Erik Unge (läs Vigbo) kaniktitel. Gustav Vasas tyske sekreterare Wulf Gyler har i texten blivit herr Ulf och i registret kanik, medan herr Lars Martini i texten kallas Lars Mårtensson men i registret kanik. Herr Erik i Bondkyrkan kallas herr Erik, Erik Matthei och i registret Erik Mats-son.²⁴ Med ledning av Henrik Sledorns längd är det heller inte möjligt att avgöra, vilka av de i längden nämnda personerna som verkligen tjänstgjorde som kaniker i kapitlet under 1530-talet.

Om Uppsala domkapitels sammansättning under 1530-talet är vi mycket dåligt underrättade. Laurentius Petri var visserligen ärkebiskop och innehade prelaturen skolastria, men det finns intet som tyder på att han deltagit i domkapitlets sammanträden. Skrivelser från kapitlet, daterade den 21 mars och 1 juli 1534 samt den 21 dec. 1535, är utfärdade av dekanen Jöns Laurentii och kapitlet eller av Jöns

²² Brilioth s. 133 f.

²³ Vilka principer som ligger till grund för Dahlbäcks användning av herrtiteln har jag inte lyckats fastställa.

²⁴ Nedan not 37.

Laurentii och kantorn Erik Geting tillsammans med "meniga kapitlet" eller tillsammans med herr Lars Mårtensson, mästare Peder Svensson och herr Erik Matthei.²⁵ Då skarabiskopen Sven Jacobi i ett brev uppmanade Laurentius Petri att hålla det vördnadsvärda kapitlet i ära och att i allt göra gemensam sak med detta, svarade denne den 31 okt. 1535, att han för evangeliets skull hade en annan mening än medlemmarna i kapitlet som värdade om den papistiska gudlösheten och mänskliga traditioner. Med Kristi evangeliums fiender önskade han inte försoning. Även om striden kunde synas vara till olägenhet, torde den dock genom Guds nåd bli till välsignelse, framhöll ärkebiskopen. Det är t. o. m. ganska sannolikt, att det från trycket utgångna synodalcirkuläret av år 1535 tillkommit oberoende av ärkebiskopen. Till det av denne sammankallade kyrkomötet i Strängnäs 1537 utsåg dekanen Jöns Laurentii och domkapitlet Peder Galle, dock utan närvaroskyldighet, och den gamle doktor Johannes Eck som domkapitlets och stiftsprästernas representanter med uppgift att bevaka kyrkans och klerus rätt, privilegier och frihet.²⁶

Som redan nämnts, saknas i Henrik Sledorns längd domprost. Den siste medeltida innehavaren av *domprostämbetet* i Uppsala var Jöran Turesson (Tre Rosor), "typen för en adlig klerk, som hade sin börd — och sina ekonomiska tillgångar — att tacka för en alltför hastig befordran. Han var blott 22 år då han 1518 lyckades erhålla domprostern — efter att ha fått lösa ut en skotsk klerk." Han var kusin till Gustav Vasa och återfinns bland adelsmännen vid Västerås riksdag 1527. I kyrkomötet i Örebro 1529 deltog han däremot inte. Hans säkerligen sista ämbetshandling som domprost är daterad den 4 mars 1529. Domprosten och domkapitlet utfärdade då en cirkulärskrivelse till prästerna och kyrkovårdarna i ärkestiftet. Anledningen till skrivelsen var följande.

I sitt förslag till Västerås ordinantia

hade Laurentius Andreae föreslagit att biskopar, kaniker och domkyrkor till förbättring av kronans finanser skulle ge konungen en summa "som de kunna med hans Nåde överens vara". Denna bestämmelse ströks emellertid, sannolikt av råds herrarna.²⁷ Vid kyrkomötet i Örebro 1529 tog Laurentius Andreae åter upp frågan. I domkapitlets nyssnämnda brev heter det, att biskopar, prelater och "de yppersta av allt klerkeriet kring allt riket" enats om att hela klerkeriet och alla kyrkor i riket skulle "välvilliga och okrävde skjuta tillhoppa en hjälp i silver och skänka den hans Nåde" som bröllopspresent. Domkapitlet hade också låtit förteckna, vad varje präst skulle utgöra, och samtidigt gett prostarna i uppdrag att i vart prosteri utkräva det fastställda beloppet. Enförsamlingspastoraten skulle ge lika mycket som prästen. I flerförsamlingspastorat skulle varje kyrka ge lika mycket som prästen. I handlingarna kallas denna skatt subsidium eller subsidium charitatis och bör inte sammanblandas med hjälpskatten av år 1526. Även medlemmarna i domkapitlet lämnade bidrag.

En månad efter domkapitlets beslut om en present till Gustav Vasa med förhoppning att "förvärva . . . en gunstig herre i allo måtte" var domprosten på väg till Hälsingland med sin faders brev, "att han ville straffa Luther och klagade, att kloster och kyrkor lades öde". Domprostens agerande blev inte helt utan framgång. Han fick hjälp både av präster och lekmän. Konungens fogde greps och fängslades. Gustav Vasa sände emellertid efter riksdagen i Strängnäs i juni 1529 en ny fogde till Hälsingland. Med allmogens hjälp tillfångatog denne domprosten och förde ho-

²⁵ Skrivelser till Gustav Vasa och Pergamentsbrev, RA.

²⁶ Sven Jacobis brevsamling, RA. SBL 12 s. 561 och Hj. Holmquist, Svenska kyrkans historia III (1933) s. 232 ff.

²⁷ S. Kjellerström, Västerås ordinantia (Scandia 1960) s. 41 ff. Jfr härtill K. Kumlien, Västerås genom tiderna 2 (1971) s. 559 ff.

nom till Stockholm, där han sattes i fängelse, trots att han var ”kommen av en ärlig adel och väl lärd och skickad för en prelat”, skrev fadern, rikshovmästaren och lagmannen i Västergötland, till kejsar Karl V. I juli 1531 återfick mästern Jöran Turesson några gårdar, ”först Björnö huvudgården jämte 4 gårdar i Östhammar och en kvarn”. En borgensförbindelse av landets ledande män utfärdades den 29 sept. 1531. Efter faderns död 1532 fick brodern Johan Turesson ”alla mäster Jörans jordagods i Västergötland”. Domprosten Jöran Turesson dog på Björnö i Roslagen 1543. Liksom den i Västerås 1523 avsatte domprosten Knut Mikaelis fick Jöran Turesson ingen efterträdare som domprost i Uppsala.²⁸

Ärkedjäknedömet innehades under tioårsperioden 1524—1534 av Gustav Vasas inflytelserike sekreterare och 1520-talets ledande man Laurentius Andreae. Sedan den till ärkebiskop valde Johannes Magnus lämnat landet 1526, var Laurentius Andreae ärkestiftets styresman. Då han lämnade sin tjänst hos konungen, gick inkomsterna från ärkedjäknedömet 1534 till bibeltrycket, en åtgärd som låg helt i linje med Laurentius Andreaes intressen. Laurentius Andreae blev den siste innehavaren av det medeltida ärkedjäknedömet i Uppsala. Han dömdes till döden 1540 men benådades och dog 1552.²⁹

Som redan nämnts, erhöll kaniken Jöns Laurentii *dekanatet* i Uppsala domkapitel 1523. Efter västgötaherrarnas uppror på våren 1529 och den därvid mycket skarpa kritik som riktades mot Laurentius Andreae, förordnade Gustav Vasa dekanen att tillsammans med innehavaren av Cantorian doktor Erik Geting ”stå i biskops stad, styra och regera både i staden och stiftet över all den del biskopsregementet tillhört”. Om Gustav Vasas stora förtroende för dekanen Jöns Laurentii, lika trogen sin katolska kyrka som sin konung, vittnar ett brev samtida med nyssnämnda skrivelse från juni 1529. Tydligt med an-

ledning av örebromötets beslut att ge Gustav Vasa en silvergärd begärde denne, att dekanen skulle förmå domkapitelsledamöterna att ”begåva” honom med den guld-kalk som fanns i domkyrkan, ”efter Uppsala domkyrka eljest är väl besörjd med kalkar”. Då den gamla 1300-talskalken numera spårlöst försvunnit, är det sannolikt att Gustav Vasa nådde sitt mål. Sin ledande ställning i domkapitlet behöll Jöns Laurentii till sin död 1537/1538. I sitt testamente av den 28 maj 1536 utsåg han till exekutorer den redan nämnde magistern Peder Svenonis och prebendaten och sarkristanen Ericus Nicolai. Som testamentsvittnen fungerade prebendaterna Laurentius Haqvini och Olavus Elavi. Sin kvarlätskap skänkte han till kyrkorna i staden, till klostren i Uppsala, Skog och Skänninge, till sina systrar och till ”illustrissimo Domino meo regi”. Då dekanatet var en fortsättning på det prostämbete som grundades på 1160-talet i folklandet Fjädrunda, blev Jöns Laurentii den siste som uppbar den skatt som kallades ”male” och som på hans tid utgjordes från varje fullsatt och halvsätes hemman i Hagunda och Lagunda. Han är också den siste dekanen som omnämns i ”Registrum ecclesie Upsalensis” av år 1344. 1539 lades dekanatet under fogden Lasse Larsson på Uppsala gård ”till att göra räkenskap för uti alla partseler”.³⁰

Prelaturen *skolastria* hade under 1520-

²⁸ Riksdagsakta 1529, RA, och GR 6 s. 4 f., GR 7 s. 387 f., 515 ff. och 546 f. GR 8 s. 197 och 206 f. Brillioth s. 123 och S. Kjällerström, Västgötaherrarnas uppror (Scandia 1963) s. 1 ff. G. Ekström, Västerås stifts herdaminne 1 (1939) s. 448 och 697.

²⁹ Svenska män och kvinnor 4 (1948) s. 488 ff. S. Kjällerström, Gustav Vasa och reformatorerna (Scandia 1970) s. 1 ff. Jfr Dahlbäck s. 81, där det talas om ärkedjäknen i Uppsala på 1540-talet.

³⁰ Kvittensregister 1532—1544 och Summarium för Uppsala stift 1541 och 1543, KA. S. Kjällerström, Upplandslagens prästgårdar (Scandia 1975) s. 34 f. SBL 20 s. 540 ff. Enligt Dahlbäck (s. 80 och 84) kan maleavgiften inte påvisas i det genomgångna 1500-talsmaterial.

talet innehafvs av Peder Galle.³¹ Hans efterträdare som skolastrians innehavare blev den från Wittenberg nyligen hemkomne magistern Laurentius Petri, broder till Olavus Petri och den blivande ärkebiskopen. Denne hade strax efter riksdagen i Västerås 1527 inskrivits vid universitetet i Wittenberg, försedd med ett kungligt stipendium och en rekommendationsskrivelse från Gustav Vasa till Martin Luther. Skolastrian vid domkapitlet i Uppsala erhöll han sannolikt redan 1529 och är som innehavare av densamma upptagen i Henrik Sledorns längd av år 1530. Även som ärkebiskop från 1531 behöll Laurentius Petri sin prebenda med Tierp som prebendekyrka. Det är dock möjligt, att han under de första åren som ärkebiskop hade någon inkomst från det medeltida biskopsbordet. I april 1533 fick han nämligen konungens brev på att få behålla årets uppörd och därav ge 7 läster korn och 3 läster råg "hoc Anno". Med anledning av den kommentar som han 1533 skrev till västeråsbesluten och som tydligen i hög grad ogillades av Gustav Vasa, ingicks samma år en ny löneöverenskommelse med ärkebiskopen samtidigt som hans befogenheter närmare bestämdes. Vid löneuppgörelsen i okt. 1533 fastställdes, att ärkebiskopen skulle få Karleboda med underliggande gods "till en behaglig tid" och kaniktionden från domprosteriets kyrkor. Med denna överenskommelse var ärkebiskop Laurentius Petri helt skild från det medeltida biskopsbordet. Hans främsta inkomster var tionden. Härigenom kom Sveriges förste evangeliske ärkebiskop att inleda en ny period i det svenska episkopatets avlöningssystem.

Då Peder Svenonis 1537 skrev sin i det föregående nämnda längd, uppgav han, att ärkebiskopen hade "decimas prepositura" utan skatt. Någon skatt för tionden förekom emellertid inte och den taxa som ärkebiskopen var befriad från gällde otvivelaktigt skolastrian. Uppördsmannens missuppfattning medförde, att ärkebisko-

pens underhåll i räntekammarens kvittenser uppgavs på följande sätt: "Prepositura, den haver ärkebiskopen fri." Den 2 jan. 1540 heter det emellertid, att preposituren var taxerad till 100 mark "och den hade ärkebiskopen fri". Felet hade alltså upptäckts. Då domprosteriet 1543 lades under Uppsala gård och ärkebiskopen i kvittensregistren inte var upptagen som innehavare av skolastrian, blev man i räntekammaren osäker om hans underhåll. Kammarråden Björn Persson och Lars Organista begärde därför upplysningar angående skolastrian av ärkebiskopen. Dennes svar framgår av en skrivelse av den 3 juli 1544. I denna hänvisade Laurentius Petri till ett föregående brev, i vilket han tydligen redogjort för sitt innehav av skolastrian. Han tillfogade samtidigt, att han som bekant hade tionden av domprosteriet. Några upplysningar om övriga prebendor kunde han inte meddela men översände ett gammalt register av Peder Svenonis. I 1544 års längder är skolastrian upptagen bland de skattebelagda prebendorna. Längre fick dock inte ärkebiskopen inneha denna prebenda.³²

Prelaturen *cantoria* innehades 1530 av den redan nämnde doktorn och officialen Erik Geting. Han hade studerat vid universitetet i Siena och var decretorum doctor. Efter återkomsten till Uppsala senast 1504 blev han "officialis in spiritualibus ecclesie et curie Vpsalensis" och erhöll cantorian efter Peder Galle. Med tiden blev han en av Gustav Vasas förtroendemän. Då dekanen Jöns Laurentii 1529 fick uppdraget att administrera ärkestiftet, ålades han att inte företa sig något av vikt, "doktor Erik oåtspod".³³ Som kapitlets kantor svarade han för kortjänsten i domkyrkan och därmed även för den ur reformatorisk synpunkt viktiga prästutbild-

³¹ SBL 16 s. 740 ff.

³² Kvittensregister 1532—1544, KA, och Strödda historiska handlingar 2, RA. GR 8 s. 203 och 317. Kjällerström (1935) s. 50 och 166 f. Hammarström s. 331 f. Dahlbäck s. 90.

³³ SBL 17 s. 98 ff.

ningen. Då Erik Geting dog 1538, räknade ärkebiskopen med att dennes prelaturs skulle tillsättas med en person som kunde fylla den avlidne cantorns plats. I sin redan nämnda kommentar till västeråsbeslutet hade Laurentius Petri visserligen förklarat, att antalet domkapitelsledamöter kunde minskas, "när det kommer därtill att de skola allenast akta uppå Guds ord och icke så mycket bekymra sig med juridiktion, sakhörelse och regemente . . . vilket mesta parten världslig överhet tillkommer". Biskoparna behövde dock "lärda och i Skriften väl förfarna män" som "medbiskopar" och rådgivare och dessa måste ha sitt "redliga uppehälle av sitt ämbete". Hur det var ställt med de evangeliska biskoparnas medhjälpare i Sverige i slutet av 1530-talet framgår av strängnäs-biskopen Botvid Sunessons brev till sekreteraren Clement Hansson (Oliveblad) av den 20 maj 1538. I detta brev anhöll biskopen att få tillsätta den efter Peder Galle lediga prebendan, eftersom det fanns få vikarier och kyrkoherden måste predika på landsbygden. Det beträngda läget belyses även av det faktum, att biskop Sven Jacobi i Skara något senare genom sin kaplan uppvaktade konungen och krävde besked om korprästernas uppehälle och om prebendorna. I sitt brev av den 6 mars 1539 hänvisade konungen till sin kamrerare Lars Gregorii "undervisning".³⁴

Gustav Vasa var emellertid obönhörlig. I dec. 1538 fick den nye kanslern Conrad von Pyhy "cantoriam i Uppsala cum curia och allt annat". Ärkebiskopen protesterade och vägrade Pyhy tillträde till cantorns "curia". Han skrev samtidigt till konungen och framhöll behovet av präster och kordjäknar. Han beskyllde Pyhy för att ekonomiskt vilja sko sig själv på andras bekostnad. Pyhy krävde i sitt brev till ärkebiskopen av den 9 april 1539 ett ödmjukare svar, då han inte var ärkebiskopens tjänare och honom underdånig. Ärkebiskopen borde spara sina hätska ord för

att inte göra dem som nu är milda hårdare. Slutet på striden om cantoriam blev ett brev till ärkebiskopen av den 24 april 1539 som karakteriserats som "det mest remarkabla brev, som någon svensk ärkebiskop mottagit från Sveriges konung". Grundtonen i detta brev anges med orden: "Predikanter skolen I vara och icke herar." Ärkebiskopen fick så gott sig göra lät skaffa underhåll till kordjäknarna och deras utbildning. I ett kvitto från mars 1540 heter det, att en kyrkoherde på ärkebiskopens förslag skulle vid sin kyrka behålla biskopsdelen och kanikdelen av tionden och därav årligen utbetala 32 mark till "korduvorna" (eller kordjäknarna) i Uppsala. Efter Pyhys fall erhöll Ture Pedersson Bielke 1543 prelaturen cantoria "med all den årliga ränta och rättighet som samma prelaturs tillyder och av ålder tillytt haver". Förlänningen gällde "till en behaglig tid".³⁵

Av de tolv beskattade kanonikaten innehade herr Bengt 1530 *Norunda*, taxerat till 80 mark. Kaniken Bengt var tydligen 1530 en åldrad man. Han förekommer inte senare i handlingarna. Hans skatt uppgick 1529 till 140 och domkapitlet taxerade honom 1530 till 100 mark. Han har sannolikt dött före den 1 juli 1534 och blev den siste fungerande innehavaren av kanonikatet *Norunda*. Någon tid efter kaniken Bengts död gav Gustav Vasa 1535 sin kusin och ärkebiskop Laurentius Petris blivande svärmoder Birgitta Kristiernsdotter (Vasa) de landbor som lydde under kanonikatet *Norunda* tillika med saköret från dessa. Följande år fick hon förläningsbrev

³⁴ Thyselius, Handlingar 1 s. 74 f. och 2 s. 93 f. GR 12 s. 172 f.

³⁵ Upplands handlingar 1540: 7, KA, och GR 12 s. 184 ff. Holmquist (1933) s. 264 ff. I Svalenius, Georg Norman (1937) s. 45 f. GR 15 s. 571 f. Om Pyhy se I. Peterzén, Studier rörande Stockholms historia under Gustav Vasa (1945) s. 168 ff. och G. Carlsson, Konrad von Pyhys föregående (PHT 1960) s. 77 ff. Om Ture Pedersson Bielke se SBL 4 s. 190 f.

på hela "prebendam Norunda ad dies vite".³⁶

Kaniken Bengts närmaste man i kapitlet var innehavaren av det andra kanonikatet *Lagga härad*, taxerat till 30 mark. Som redan nämnts, fick herr Erik Matthei detta kanonikat 1531. Redan som innehavare av kanonikatet Bondkyrka, vilket han innehar i Henrik Sledorns register, var herr Erik Matthei i Gustav Vasas tjänst. I längden från 1537 kallas han kamrerare och var en av Gustav Vasas betrodda finansmän. Han försvinner som tjänsteman ur handlingarna 1542 men innehade sin prebenda 1544 och levde ännu 1552.³⁷

Den tredje i ordningen av Uppsalakanikerna var 1530 herr Lars Martini med prebendan *Hagunda*, taxerad till 40 mark. Kaniken Lars Martini var en av kapitlets delegater vid kyrkomötet i Örebro 1529. Han fungerade även en tid som uppboordsman av biskopstionden i ärkestiftet. Uppdraget utföll emellertid inte till konungens belåtenhet. I dec. 1531 skrev därför Gustav Vasa till dekanen Jöns Laurentii och bad honom åta sig detta omak, "ty Hans Nåd vet väl", heter det, "att herr Lars Martini är hans Nåde intet så nyttig som herr Jöns i den befallning och skall herr Erik Matthei taga av tionden en del till sig med herr Jöns". Kaniken Lars Martini återfinns inte sedan i konungens tjänst men hade kvar sitt kanonikat 1544 och levde ännu 1556.³⁸

Innehavare av det fjärde kanonikatet *Rasbo*, var den förut nämnde Wulf. Denne var 1530 varken herr eller kanik. I sin undersökning om "Wulf Gyler i svensk tjänst" meddelar G. Carlsson, att Gyler trädde i Gustav Vasas tjänst 1524. Dessförinnan hade han varit i tjänst hos Berend von Melen, i Kalmar begått ett dråp och ålagts att göra en pilgrimsfärd till Santiago de Compostela. Med 100 rhenska gyllen till klostret i Kalmar friköpte han sig från boten och gick i Gustav Vasas tjänst. Under en tioårsperiod var han en mycket betrodd rådgivare och

sekreterare. Då han klagade över sina ringa inkomster, erhöll han 1528 prebendan *Rasbo*, taxerad till 50 mark. Den i 1530 års längd nämnde Wulf är alltså identisk med Wulf Gyler. Efter flykten från Sverige trädde Gyler i tjänst hos Albrekt av Preussen och kvarstod i denna till sin död i början av 1560-talet.³⁹ Då Gyler lämnade landet, gavs kanonikatet *Rasbo* till Johannes Petri Helsingus. Denne inskrevs vid universitetet i Wittenberg 1530 och avlade magisterexamen i jan. 1534. Han återvände dock inte till Sverige utan kvarstannade i Wittenberg, blev i april 1536 lärare vid universitetet men dog hösten samma år. Efter magister John innehades kanonikatet någon tid skattefritt av fogden på Uppsala gård Lasse Larsson och sedan av Nils Månsson eller Nicolaus Magni.

Nils Månsson inskrevs vid universitetet i Wittenberg 1524 och blev efter återkomsten till Sverige i aug. 1529 chef för kammararen. 1530 hade han det femte kanonikatet *Alunda*, taxerat till 50 mark. Han lämnade dock Sverige redan 1532 och blev magister i Wittenberg 1535 och anställdes samtidigt som Johannes Petri Helsingus som lärare vid nämnda universitet. Detta universitet hade alltså 1536 som lärare två svenska magistrar. Nils Månsson blev även juris utriusque doctor och företog en resa till Italien. Han har karakteriserats som en högt bildad man och stod i personlig kontakt med både Luther och Melancthon. Frukterna av denna kontakt med reformationens ledande män blev av mycket stor betydelse för Sverige. Nils Månsson inte blott underrättade Gustav

³⁶ RKB 1529, RA. GR 10 s. 327 och GR 11 s. 184.

³⁷ RKB 1529, RA, och Prostarnas tionderäkenskaper: Uppsala stift n:r 4. KA. B. Hildebrand, Förväxlings- och identifieringsproblem. Ericus Mattei, Erik Matsson, Erik Körning och Henrik Matsson Huggot (PHT 1952) s. 113 ff. och SBL 14 s. 211 f.

³⁸ SRA 1 s. 118 och 120 samt GR 7 s. 453. Nedan s. 23.

³⁹ G. Carlsson, Wulf Gyler i svensk tjänst (HT 1922) s. 282 f. och (HT 1923) s. 52 not 1.

Vasa om händelserna i Tyskland utan skaffade också konungen en lärare för prins Erik. På grund av de i Sverige råddande förhållandena vägrade emellertid Nils Månsson själv att återvända. Han lyckades dock övertala magistern Georg Norman att bege sig till Sverige, rekommenderad av både Luther och Melancthon. Som belöning härför fick Nils Månsson i aug. 1538 "den prebenda Rasbo som magister John hade". Tre år senare berövades han dock den prebenda han hade i Åbo. Nils Månsson dog som lärare i Marburg den 24 nov. 1543.⁴⁰ Den siste innehavaren av kanonikatet Rasbo blev en av Gustav Vasas och Erik XIV:s främsta sekreterare Olov Larsson. "Cancellarius" blev han dock aldrig men väl efter Clement Hansson "vår nådigste herres överste sekreterare". Då han lämnade kanonikatet och överfördes på det nya lönesystemet, upptogs han i främsta rummet på förlämningsregistret efter doktor Andreas Olai och med ungefär samma lön som denne.⁴¹

Då Nils Månsson 1532 lämnade Sverige, tilldelades kanonikatet *Alunda* "herr Erik Svenonis som eder Nåde efterföljer", skriver Peder Svenonis i sin längd av år 1537. Erik Svenonis Hjort som 1530 innehade kanonikatet Oknö "cum prebenda Anne", taxerad till 20 mark, hade alltså 1537 avancerat till ett kanonikat som var taxerat till 50 mark och befodrads till konungens hovpredikant. År 1541 blev han kyrkoherde i Skellefteå, 1544 ordinarus eller superintendent i Skara och dog 1545. Då Erik Svenonis Hjort fick kyrkoherdebefattningen i Skellefteå, gavs kanonikatet *Alunda* till reformatorn Olavus Petri som blev den siste innehavaren av detta kanonikat.⁴²

När Ericus Matthei 1531 lämnade det sjätte kanonikatet *Bondkyrkan*, taxerat till 15 mark, och övertog Lagga härad, efterträdde han i *Bondkyrkan* av Lars Gregorri eller Lars Organista. Enligt en uppgift var denne av dansk börd och född i

Stockholm. När och var han avlagt sin magisterexamen har inte kunnat fastställas. Han var medlem av domkapitlet i Uppsala strax efter 1530 och i Gustav Vasas tjänst 1537. Ett år senare erhöll han ett kanonikat i Strängnäs, "ut educantur juvenes in calculando". 1539 var han kamrerare och avancerade till kammarmästare och med tiden till kammarråd. Med Lars Organista, skriver N. Edén, "hade den lågbördiga skrivarklassen åter trängt fram till en ledande plats inom denna förvaltningsgren omedelbart under konungen". Med dennes samtycke utbytte Lars Organista 1540 sitt kanonikat mot kyrkoherdebefattningen i Eds pastorat "med allt det prästbolet nu tilligger och av ålder tillegat haver". Kyrkoherden i Ed erhöll i utbyte "bondeprästegället i Uppsala med allt det som nu därtill ligger". Sin befattning tillträdde Lars Organista 1541 och erhöll samma år "en by benämnd Vårby med all den ränta och rättighet där avgår Kungl. Maj:t till en behaglig tid". År 1544 innehade han även kanonikatet Grillby.

De i kammaren under 1540-talet ständigt växande arbetsuppgifterna översteg emellertid Lars Organistas förmåga och snart nog tillkännagav Gustav Vasa sitt missnöje med det förut så gynnade kammarrådet. I början av 1550-talet blev han misstänkt för samarbete med fogden över S:t Eriks prebendegods, Mårten Hansson och dennes förrådiska handlingar, avsattes från sin tjänst och dog förmodligen som kyrkoherde i Ed. Han blev den siste inne-

⁴⁰ GR 12 s. 80 f. och GR 13 s. 325. Kvittensregister 1532—1544, KA. Callmer n:r 10 och Svalenius s. 27 ff.

⁴¹ 1556 års Förlämningsregister, KA. Svalenius s. 189 och Peterzén s. 150 ff. och 173 ff. Av Dahlbäck kallas både Olov Larsson och Andreas Olai (s. 403, 141 och 398) kanslerer. Se nedan s. 14, 20 och 22.

⁴² G. Hellström, Stockholms stads herdaminne (1951) s. 459 f. GR 14 s. 13. Dahlbäck s. 88.

havaren av kanonikatet Grillby.⁴³

Förutvarande kyrkoherden i Ed fick inte länge njuta frukterna av inkomsterna från kanonikatet Bondkyrkan, där han enligt 1544 års längd efterträddes av herr Anders, född i Uppsala och son till Olov Timmerman. Efter prästvigningen deltog han som skeppspräst ”i resan mot de lybske”, tjänstgjorde som kaplan i Piteå och Skellefteå, där han 1544 efterträdde Erik Svenonis Hjort. Ett årtionde senare var han prost i Södra prosteriet i Österbotten. Andreas Olai var gift med Anna Andersdotter Bureus, mormor till riksantikvarien Johan Buræus och dog 1569. Han blev den siste innehavaren av det medeltida kanonikatet Trinitatis eller Bondkyrkan. Då Andreas Olai lämnade Uppsala, lades detta kanonikat under Uppsala gård.⁴⁴

Som förut påpekats, innehade magister Henrik Sledorn redan före 1530 det sjunde kanonikatet *Närdinga*, taxerat till 30 mark. Sledorn tillhörde en tysk stockholmssläkt, blev magister i Leipzig 1508 och var enligt Peder Svart Gustav Vasas lärare. Han var kanik i Uppsala 1515 och blev domkapitlets notarie 1523. Då Sledorn tidigare varit Gustav Trolles kansler och deltagit i kättardomen 1520, måste han efter kungavalet i Strängnäs 1523 avge en trohetsförsäkran till Gustav Vasa, varefter han erhöll dennes försvars- och rekommendationsbrev i den förhoppningen, ”att han sig härefter dess huldligare och troligare mot oss och vårt rike Sverige bevisa skall”. Magister Henrik skulle komma att motsvara sin herres förväntningar. Han deltog i riksdagen i Västerås 1527 och blev strax därefter Gustav Vasas kansler och utarbetade förteckningen över ”Capituli Vpsalensis taxa” av år 1530. Han levde ännu omkring den 1 okt. 1536 men dog strax därefter. Hans efterträdare som innehavare av detta kanonikat blev Clement Hansson (Oliveblad), en av Gustav Vasas mest kända sekreterare, anlitad i en lång rad olika uppdrag,

bl. a. som översättare åt Conrad von Pyhy och Georg Norman. I slutet av 1530-talet fungerade han som konungens kansler och var dennes ”närmaste och i det inre dagliga arbetet mest anlitade tjänare. Han var under flera år den föredragande inför konungen och till honom vände man sig ej endast om man ville ha en privatsak befordrad . . . utan även då det gällde rena ämbetsangelägenheter”, skriver Ivan Svalenius. År 1540 svarade Clement Hansson för all biskops- och kyrkotionden i ärkestiftet och blev den siste innehavaren av kanonikatet Närdinga.⁴⁵

Magistern och kaniken Peder Svenonis innehade under hela den här avhandlade tidsperioden det åttonde kanonikatet *Vallby*, taxerat till 20 mark. Han deltog i kyrkomötet i Örebro 1529. Som magister nämns han första gången av Gustav Vasa 1531. I dagligt tal kallades han ”Lille mästern Peder i Uppsala”. Om hans befattning med domkapitelstaxan har redan talats. Sannolikt på ärkebiskopens rekommendation fick han 1537 konungens uppdrag att svara även för borglägerstaxan. Han torde ha dött omkring 1545, varefter detta kanonikat lades till Uppsala kungsgård.⁴⁶

I längden av år 1530 innehade Olavus Petri det nionde kanonikatet *Simtuna*, taxerat till 30 mark. På nyåret 1542 fick han som efterträdare kammarskrivaren, senare sekreteraren Hans Larsson, under 1550-talet en i olika sammanhang anlitad sekreterare och gärna använd i diplomatiska uppdrag i England, Tyskland, Danmark, Ryssland och Finland. Han försvin-

⁴³ GR 12 s. 90, GR 13 s. 173 och 330, GR 22 s. 118 ff. Uppsala stifts herdaminne 1 (1842) s. 291. N. Edén, Om centralregeringens organisation under den äldre vasatiden (1899) s. 29 f., 65 f. och 107 f. och Dahlbäck s. 87 och 93.
⁴⁴ Peder Svenonis längd 1537 och L. Bygdén, Hernösands stifts herdaminne 3 (1925) s. 300 ff.

⁴⁵ GR 1 s. 113 och GR 11 s. 304. Almquist 3 s. 153 och Svalenius s. 187 f.

⁴⁶ SRA 1 s. 118, GR 7 s. 267 och 11 s. 304. Dahlbäck s. 89 och 98. Uppsala domkapitels brev av den 13/3 1534, RA, är skrivet av Peder Svenonis.

ner ur akterna med utgången av år 1556 och blev den siste innehavaren av kanonikatet Simtuna.⁴⁷

Det tionde kanonikatet *Oknö*, taxerat till 30 mark, innehades som redan nämnts 1530 av Erik Svenonis Hjort. Då denne övertog kanonikatet Alunda, gavs kanonikatet Oknö till borgmästaren i Söderköping och senare i Stockholm samt häradshövdingen i Ulleråker och Vaksala Anders Simonsson. Efter dennes död 1535 fick Karin Eriksdotter Gyllenstierna på Langö detta kanonikat i okt. 1536. Det tilldelades sedan fogden på Uppsala gård Karl Skrivare "på räkenskap" och låg 1543 till konungens arv och eget.⁴⁸

Det elfte kanonikatet *Grillby*, taxerat till 6 mark, innehades 1530 av en i övrigt okänd person vid namn Erik Vigbo, av Dahlbäck kallad Erik Unge. Det tilldelades 1534 Mårten Slottskrivare och två år senare en likaledes okänd präst vid namn Bo. Kanonikatets siste innehavare blev den förut nämnde magistern, kammarrådet Lars Organista.⁴⁹

Det sista beskattade kanonikatet i Uppsala domkapitels längd från 1530, *Fulleröd*, taxerat till 6 mark, innehades sagda år av P. Petri. Denne var son till kyrkoherden Peter i Alfta och kallas även Petrus Petri Alptanus. På nyåret 1534 fick han "Votum Olavi", men då fadern dog samma år, lämnade han Uppsala och blev faderns efterträdare som kyrkoherde i Alfta. Efterträdaren på kanonikatet blev sannolikt den i det föregående nämnde herr Ericus Matthei som 1538 och 1544 även innehade denna prebenda. Han efterträddes senare av Andreas Olai Oerebroensis som 1541 erhållit prebendan S:t Görans kapell med S:t Eriks "kapellgods" och som 1546 även hade prebendan Fulleröd. Andreas Olai blev med tiden juris doktor och "en av de tidigare representanterna för det under den äldre Vasatiden uppåtsträvande ofrälset, som utmärkte sig genom kunskaper och administrativ användbarhet men också ej sällan genom

övermod, självsvald och egennyttia".⁵⁰ Han blev den siste innehavaren av kanonikatet Fulleröd.

Då kanonikatet *Hemsta* blott räntade 18 (inte 14) pund, erlade innehavaren av detta kanonikat decretorum doctor Johannes Petri Eck, bördig från Gästrikland, inte någon skatt. Enligt egen uppgift var han född 1469 och hade en tid varit i tjänst hos en skotsk ädling, kaplan hos konung Jakob av Skottland och universitetslärare i Uppsala. Han medföljde 1526 den valde ärkebiskopen Johannes Magnus på dennes omskrivna visitationsresa till Norrland, fängslades efter återkomsten men frigavs snart. På 1530-talet var han syssloman vid Helgeandshuset i Uppsala. I den förut nämnda fullmakten för Peder Galle och Johannes Eck av år 1537 presenteras han som "ecclesie nostre Uppsalensis canonicus". Sannolikt i början av året 1537 lämnade han Uppsala och drog sig tillbaka till Husby kloster i Dalarna. "Det stenhus doktor Hans satt uti på domkyrkogården" gav Gustav Vasa till fogden på Uppsala gård "domino till en behaglig tid". Möjligen är ett odaterat brev från munkarna i Husby kloster till Gustav Vasa, skrivet efter Ecks ankomst till klostret. Brevskrivarna framhåller, att några av munkarna var "gamla och framledne män och somliga förlamade av mycken sjukdom och obeskickliga till att tjäna den mene man antingen för kyrkoherdar eller kaplaner", varför de begärde att få njuta den "del oss med rätta tillhör" och "som vi med vårt mod och arbete till klostrets behov sammandragit hava oss fattiga män till hjälp och fordenskap". Efter Ecks död

⁴⁷ SBL 4 s. 657, Peterzén s. 174 och Dahlbäck s. 91 och 98.

⁴⁸ GR 11 s. 184, Kvittensregister 1532—1544, KA, Dahlbäck s. 94.

⁴⁹ GR 9 s. 308 och GR 11 s. 185, Upsala stifts herdaminne 1 s. 76.

⁵⁰ SBL 1 s. 768 ff. Dahlbäck s. 92 och U. Söderberg, Gustav I:s arv och eget i Uppland (1977) s. 46. Callmer nr 47.

1542 lades kanonikatet Hemsta under Ekholms gård.⁵¹

Bland Uppsala domkapitels många olika prebendor intar *Votum Olavi* en särställning. I längden från 1530 uppges också, att denna prebenda "ligger under domkyrkan" dvs. den disponerades inte av domkapitlet. Den är också den enda som behandlats särskilt i litteraturen, senast av Nils Ahnlund. Att den inte haft några gårdar eller någon kaniktionde framgår av själva namnet. *Votum Olavi* var en gård och karaktäriseras av Dahlbäck som "en kyrklig avgift som till sin karaktär kan jämföras med kaniktionden". Den utgick vid medeltidens slut från Hälsingland, Medelpad, Ångermanland och Västerboten. Innehavare av gården kallades "canonicus voti" och dess siste medeltida innehavare var Olavus Magnus som 1533 efterträdades av Petrus Petri Alptanus. Av allmogen kallades gården "S:t Olovs hesla" dvs. löfte eller utlovad prestation. I Gustav Vasas uppgörelse med allmogen i Hälsingland på landstinget i Delsbo den 12 mars 1528 heter det, att "de fyra penningar som kallas Sancti Olovs hesla gives ut efter gammal sedvänja". Som ett bidrag till skolväsendets upphjälpande anslog Gustav Vasa i slutet av år 1534 *Votum Olavi* till skolmästaren i Uppsala Peter Johannis. I juni 1548 vädjade konungen till allmogen i de nämnda landskapen att till skolmästaren inbetala den hjälp som kallas Sankt Olovs penning eller "Votum Olavi som haver varit fyra penningar av vart besuttet par folk". Efter Gävlestiftets upprättande 1557 kom *Votum Olavi* att gå till rektorn vid Gävleskolan. År 1667 utgick olovsgården med ett halft öre per person och existerade ännu 200 år senare.⁵² Denna gård indrogs alltså inte av Gustav Vasa på 1540-talet.

3. Det nya lönesystemet

I sin undersökning, "Gustav I:s arv och eget i Uppland" (1977), understryker *Ulf Söderberg* liksom många före honom, att

under 1540-talet framträdde i Gustav Vasas godspolitik "ett slags vändpunkt eller en markerad skiljelinje". Under detta årtionde lades nämligen även gods av annat ursprung än arv och eget till detta komplex. Ett "återbördande på rättsliga grunder" kunde inte längre hävdas. Om reformationen enligt Söderberg var konungen till god hjälp vid uppbyggandet av arv och eget, motiverar han liksom Claudius Örnholm (1691) förändringen på 1540-talet med arvhjllningen 1540 och arvföreningen 1544. Dahlbäck hänvisar till Gustav Vasas stärkta, politiska ställning och uppbyggnaden av hans privata godsformögenhet. Konungens åtgärder, heter det vidare, "går i vissa fall klart utanför bestämmelserna från Västerås".⁵³ Själv motiverade Gustav Vasa ofta både sin och kronans rätt till kyrklig egendom med talet om att ifrågasvarande egendom "oss och kronan tillfallen är enligt Västerås recess". Problemet är nu, när en sådan motivering möter första gången och vad den då innebar. Då detta problem inte berörts av Dahlbäck eller Söderberg, skall det i korthet tas upp här.

Med undantag av Stockholm var Sverige vid tiden för riksdagen i Västerås 1527 ett katolskt land. Även om biskoparna förlorade sin politiska och ekonomiska maktställning, förblev den kyrkliga organisationen länge oförändrad. "Någon generell överflyttning på staten av äganderätten till kyrklig egendom innebar ej beslutet i Västerås", konstaterar Ingrid Hammarström.⁵⁴ Det fanns emellertid re-

⁵¹ SBL 12 s. 558 ff. Om Ecks dödsår se S. Ljung, Uppsala stads historia 2 (1954) s. 346 och om hans testamentet O. Källström, Medeltida kyrksilver (1939) s. 278 not 10. Munkarnas brev bland skrivelser till Gustav Vasa, RA.

⁵² GR 5 s. 61 och GR 19 s. 277. N. Ahnlund, Sankt Olofs minne i Norrland (Norsk Teol. Tidskrift, 1930) s. 146 ff. med källhänvisningar och Från medeltid och vasatid (1933) s. 68 ff.

⁵³ HSH 22 s. 324, Söderberg s. 61 ff och s. 249 ff. och Dahlbäck s. 348.

⁵⁴ Hammarström s. 320.

dan 1527 kyrklig egendom som inte hade någon ägare. Med reformationens framsteg ökade ständigt denna herrelösa egendom och Gustav Vasa gjorde sitt bästa för att påskynda en sådan utveckling. Anledningen härtill berördes också i Västerås 1527. I propositionen till riksdagen talar Laurentius Andreae om den "självdiktade gudstjänst, den Gud aldrig bjudit haver". Han frågade samtidigt, vad man skulle göra med de präster som inte predikade Guds ord och inte var den menige man till tjänst, då det i Skriften inte finns något om att man behöver sådana präster. Den "självdiktade gudstjänsten" var också en av orsakerna till biskoparnas maktställning och till de många prästerna framför allt i stiftstäderna. I sin kommentar till västeråsbesluten av år 1533 klagar ärkebiskop Laurentius Petri över många onyttiga präster som varken bruka eller bruka kunna "det rätta prästämbetet".⁵⁵ I Laurentius Andreaes förslag till Västerås ordnania ingick också en punkt som skulle komma att få stor betydelse för Gustav Vasas godspolitik, även om den inte vann konungens och rådsherrarnas godkännande 1527. Denna punkt lyder:

"Item alla de gods givet är till kyrkor och kloster, landskyrkor och prebendor anammass ridderskapet sin börd igen och det kvar är, förläne Hans Nåd vem honom lyster."⁵⁶

Som förhandlingspartner hade Gustav Vasa i Västerås 1527 bl. a. rådsherrarna och han var mycket angelägen att gå dessa till mötes.⁵⁷ I Stockholm var det andliga klimatet 1527 ett helt annat. Det var också i Stockholm som några i detta sammanhang mycket viktiga skrivelser utfärdades om västeråsbeslutens verkställande. I cirkulärskrivelsen av den 7 juli 1527 förklarade Gustav Vasa, att allt återbördande skulle underställas honom.⁵⁸ Samtidigt träffades en betydelsefull överenskommelse med borgmästare och råd i huvudstaden. Denna överenskommelse handlade om Gustav Vasas rätt att som kronans re-

presentant tillvarata herrelös egendom.

På tal om återbördandet av stadsegendom med kyrkligt ursprung anför Dahlbäck tre kungliga skrivelser. I juni 1528 och i febr. 1533 sålde Gustav Vasa hus och bodar som tillhört domkyrkan i Uppsala. Konungen tycks snarast ha ansett, skriver Dahlbäck, "att de fastigheter som inte behövdes som bostäder för de kaniker och prebendater, som var kvar i Uppsala under 1530-talet, hade tillfallit honom genom besluten i Västerås och att han därför fritt kunde disponera dem". Den tredje skrivelsen från mars 1533 handlar om återbördande av den gård i Uppsala som Birgitta Bryning och hennes make skänkt till domkyrkan och hör inte hemma i detta sammanhang.⁵⁹

Det av Dahlbäck refererade brevet från 1528 är i registraturet ofullständigt men ingår i fullständig utformning i Stockholms stads tänkebok. Hithörande brev har refererats av A. Klockhoff och insatts i sitt historiska sammanhang av J. E. Almquist.⁶⁰ Breven som upplyser om den nämnda överenskommelsen mellan Gustav Vasa och borgmästare och råd i Stockholm är av följande lydelse. Efter hänvisning till Västerås recess och ordnania konstateras, "att kronan som mycket är försvagad skall förbättras utav den ränta som kyrkor och kloster hava här i

⁵⁵ SRA 1 s. 71. Thyselius, Handlingar s. 98 f.

⁵⁶ Scandia 1960 s. 57. Enligt Rasmus Ludvigsson var de gods som skänkts före 1454 "efter Västerås recess förfallna under kronan". Strödda kamerala handlingar 2, RA.

⁵⁷ Hammarström s. 202 f. 207 f. och H. Yrwing, Gustav Vasa, kröningsfrågan och Västerås riksdag (Skrifter utg. av Vetenskaps-Societeten i Lund, 1956) s. 95 ff.

⁵⁸ GR 4 s. 273 f. och 277 f.

⁵⁹ GR 5 s. 101 f., GR 8 s. 190 f. och 207 f. Dahlbäck s. 353 f. Brevet för Birgitta Bryning är helt i överensstämmelse med det kungliga brevet av den 7 juli 1527. Orsaken till att Birgittas återbördade gård skulle återgå till Helgeandshuset efter hennes död framgår av Ljung (1954) s. 294 ff.

⁶⁰ A. Klockhoff, Danviks hospital 1 (1935) s. 85 not 1. J. E. Almquist, Om s. k. eviga räntor i det medeltida Stockholm (HT 1939) s. 251 ff.

riket". På grund av detta beslut, heter det vidare, går många prebendor i Stockholm enligt recessen och "vår tillåtelse" tillbaka till "fundatores eller deras rätta arvingar". Om inga sådana finns, "är förordinerat och skickat med den menige mans innan råds och utan här i Stockholm samtycke, råd och goda minne, att samma ränta skall komma kronan till hjälp och förbättring, var behov görs". Härefter framhålls, att ifrågavarande hus tillhört domkyrkan i Uppsala "och oss i föreskrivna motto till kronans förbättring tillkommet är".⁶¹

De i detta brev anförda orden lyder i recessen på följande sätt: "Därför samtycka vi alla . . . att kronans ränta den nu förminskad är må därmed (dvs. med 'den ränta som biskoparna, domkyrkorna, kaniker och kloster hava') upprättas igen". Såsom Almquist framhållit, är det i här nämnda brev fråga om de s. k. eviga räntorna till själamässor. Då dessa mässor vid denna tidpunkt redan börjat upphöra i Stockholm och då inga arvingar fanns, enades man om att konungen skulle ta hand om den herrelösa egendomen. Överenskommelsen var således ett tillägg till besluten i Västerås recess om kronans förbättring. Då det enda reduktionsbeslut, skriver I. Hammarström, som fattades i Västerås "gällde biskoparnas slott och deras rätt att uppbära fodring och sakören"⁶², innebar överenskommelsen med borgmästare och råd i Stockholm en ny tolkning av västeråsbesluten. Att denna överenskommelse gynnade reformatornas kamp mot den "självdiktade gudstjänsten" och de många prästerna är otvivelaktigt. Det är emellertid lika otvivelaktigt, att Gustav Vasa mycket snart ansåg sig kunna gå utöver västeråsrecessens bestämmelser och den gjorda överenskommelsen och att han genom denna och Laurentius Andreaes uttalande från 1527 fick god hjälp.

Det kan inte heller råda någon tvekan om att Laurentius Andreae och Olavus

Petri spelat en avgörande roll vid tillkomsten av de nämnda skrivelserna och vid uppgörelsen med borgmästare och råd i Stockholm, där Olavus Petri var sekreterare. Deras nära vän kammarmästare Olov Bröms fick vid årsskiftet 1527/1528 ett stenhus som tillhört Sjalagården och som "oss nu tillfallet är efter den handel och recess senast i Västerås gjordes etc". Ett år senare sålde Gustav Vasa till Joakim Fleming två gårdar som tillhört Virmo kyrka i Finland och biskopsbordet i Åbo och "nu äro oss lagligen tillfallna efter den ordinantia . . . i Västerås, att kronans ränta skall förbättras med kyrkornas och klostrens ränta". Den "pensio" som Laurentius Andreae haft sedan 1523 skulle dock förbli "aldeles oförkränkt".⁶³ I mars 1529 fick borgmästare och råd i Stockholm till underhåll åt en predikant och skolmästare ett flertal hus med deras räntor som tillhört olika prebendor. Att motiveringen även här varit de i det föregående nämnda förefaller mycket sannolikt. Bakom ligger de eviga räntorna till själamässor. Åtgärden var typisk för reformatörerna. Inkomsterna från de medeltida prebendorna skulle även kunna användas till skolans och prästutbildningens upprätthållande, "så ock att där må de personer uppfödas som kristendomen framdeles med uppehållas skall"⁶⁴, något som Gustav Vasa senare var rätt obenägen att gå med på. En månad senare fick borgmästare och råd i Uppsala förläning-brev på ett tegelbruk "som i förra tiden haver tillhört klostret där i Uppsala, efter det att det oss och riket efter den ordinantia . . . i . . . Västerås . . . tillfallen är etc.". Med samma eller liknande motivering fick ett flertal borgare bl. a. i Stockholm hus och tomter. I ett brev av den 9 dec. 1527

⁶¹ GR 5 s. 101 f. och SST (Skrifter utg. av Vetenskaps-Societeten i Lund 11, 1929—1940) s. 228 f.

⁶² Hammarström s. 320.

⁶³ GR 4 s. 389 och SST s. 208, GR 6 s. 1 f. och GR 1 s. 11.

⁶⁴ GR 6 s. 11 f. och OPSS 1 s. 417. GR 6 s. 26 f.

är motiveringen nästan exakt densamma. Några månader senare fick Birgitta Kristiernsdotter (Vasa) 4 stycken stenhus i huvudstaden.⁶⁵ Med anledning av Gustav Vasas förfrågan om ett hus i Stockholm som möjligen tillhörde Uppsala domkyrka svarade domkapitlet den 13 mars 1534, att domkyrkan inte hade "en penning i hus eller jord till uppörd" från Stockholm och hänvisade till stadens tänkebok och till Olavus Petri som "klarliga förstånd därpå haver".⁶⁶

I detta sammanhang kommer åter den i det föregående nämnda kungliga kusinen Birgitta Kristiernsdotter (Vasa) som erhållit kanonikatet Norunda in i bilden. I okt. 1536 fick hon två gårdar i Uppsala. Motiveringen var även här kronans förbättring "med den ränta som klerkeriet och besynnerligen vid domkyrkorna överflödeligen nog haft hava". Kanikerna hade dessutom övergett sina gårdar, varför det även här var fråga om herrelös egendom. I aug. 1544 fick Birgitta ytterligare ett konungens och "kronans stenhus" eller S:ta Barbaras kapell och hus i Uppsala. Sedan Birgitta mot vederlag i tionde avstått från sin livstidsdonation på kanonikatet Norunda och därmed tillfredsställt sin kusins krav på jordagods, fick hon och hennes arvingar 1558 full äganderätt till nämnda kapell och fastighet. Efter Birgittas död tillföll donationen först dottern Elisabet, gift med ärkebiskop Abraham Angermannus. Växjöbiskopen Nicolaus Krokus, gift med Angermannus' dotter Anna, gav 1614 kapellet till Uppsala domkyrka och huset till universitetet.⁶⁷ I april 1540 tillbytte sig Tord Bonde ett flertal gårdar av Gustav Vasa, "vilka oss ifrån kyrkor och kloster uti Östergötland och Småland tillfallna äro efter Västerås recess och ordinantia".⁶⁸ Många andra exempel skulle kunna anföras men det må vara nog med dessa. Tillfogas skall blott, att talet om kronans förbättring i motiveringen ibland ersattes med ett "etc.", men att även detta så småningom försvann. Kvar stod blott

orden: "oss och kronan tillfallen är" efter Västerås recess och/eller ordinantia.

Med den i det föregående anförda motiveringen kunde Gustav Vasa efter Västerås riksdag även lägga beslag på stora delar av klostrens och kyrkornas silverskatter i Stockholm. När munkarna i dec. 1528 lämnade svartbrödraklostret, sände Gustav Vasa Laurentius Andreae, Olov Bröms och Olavus Petri till klostret för att där hämta dess "bästa klenoder" och föra dem till slottet⁶⁹, "en åtgärd som näppeligen kan betraktas såsom konfiskation" (Klockhoff). Det är heller ingen tillfällighet, att den stora silverinsamlingen från kyrkorna började samtidigt som Gustav Vasa utfärdade ett påbud om reformationens genomförande i lära och ceremonier.

Med tillkomsten av det kungliga brevet av den 7 juli 1527 hade Gustav Vasa skaffat sig kontrollen över adelsmännens återbördande av kyrklig egendom. Genom uppgörelsen med borgmästare och råd i Stockholm hade han dessutom fått nya möjligheter att utöka kronans förvärv av kyrkans egendom. I försvarsbrevet från slutet av år 1527 för Uppsala domkyrkas gods förbjöds alla att "kännas vid något hennes gods oss oåtspord". I samband med kröningen i jan. 1528 utfärdades det första förbudet mot att "rycka och kippa ifrån helgeandshus, spitaler och sjukstugor den del de fattiga skola med uppehållas". Sedan ärkebiskop Laurentius Petri i sin kommentar till västeråsbesluten 1533 framhållit, att dessa missbrukades och i försiktiga ordalag framfört vissa kyrkliga krav som tydligen inte passade Gustav Vasa, utvidgades förbudet till att omfatta "prebendor, prelaturer, kyrkor och kloster och prästagods". I maj 1536 meddelades

⁶⁵ GR 4 s. 387 f. och SST s. 193 f. GR 5 s. 74 och 76.

⁶⁶ Uppsala domkapitels skrivelse till Gustav Vasa av den 13/3 1534, RA.

⁶⁷ GR 11 s. 200 f., GR 16 s. 536, GR 28 s. 526. Peringskiöld, Monumenta Ullerakerensia (1719) s. 303 f.

⁶⁸ GR 13 s. 38 ff.

⁶⁹ SST s. 251 och RKB 1529, RA.

fogdarna, att rätten till återbördande "al-enast" gällde den egendom som skänkts efter 1454 "frälset till upprättelse". Ingen fick återbörda gårdar som före 1454 "bortkomna äro utan att kronans ränta måtte upprättas därmed, sedan kyrkor, kloster och klerkeriet med deras redliga uppehälle försörjda äro".⁷⁰

Efter förhandlingarna vid herredagen i Nyköping 1538, där Gustav Vasa riktade ett våldsamt angrepp mot adelsmännens "rappande" och förutspådde "kronans fördärv", om inte någon ändring skedde, utfärdades den sista skrivelsen med förbud mot olagligt återbördande. Denna skrivelse har ofta och nu senast av Dahlbäck utan tvekan med orätt hänförs till året 1528.⁷¹ I skrivelsen förbjöds biskoparna och domkapitlen att utan konungens medgivande tillåta någon "att taga något gods, utjordar, ängstycken, utmarker, fiskevatten eller någon annan egendom som urminnes hävd åkommen är". Förbudet gällde alltså all egendom tillhörande domkyrkor, prebendor, sockenkyrkor och kloster. I ett brev till Gustav Olsson Stenbock framhöll Gustav Vasa, att han inte ämnade tillåta, att kronans rätt genom adelsmännens rappande blev i något avseende försvagad, "efter vi dess pliktiga äro och icke vi allenast utan jämväl I och flera som ock njuta kronan mycket gott åt". Det sista inlägget i debatten om adelns rappande ingår i den av Conrad von Pyhy och Clement Hansson (Oliveblad) utarbetade regementsordningen för Västergötland av den 9 april 1540. Här nämns dock inte västeråsbesluten men väl, att kronan och riket blivit "märkligen" försvagade genom adelns rappande av gods från kyrkor, kloster, präststommar, prebendor och hospital.⁷²

Regementsordningen för Västergötland av år 1540 ingår som ett led i den stora omorganisation som planerades och delvis genomfördes av Pyhy och Georg Norman, sedan reformatorerna Laurentius Andreae och Olavus Petri dömts till döden, väster-

åsbiskopen Henricus Johannis blivit de båda tyskarnas rådgivare och medarbetare och en ny kungaideologi börjat att göra sig allt bredare. Enligt denna ideologi var konungen kyrkans främste medlem och väktare av lagens båda tavlor. Religionsvården var överhetens främsta uppgift och konungens bud skulle lydys både i "andliga och världsliga saker och regementen". Nu utfärdades påbudet om reformationens genomförande både i lära och ceremonier. Kyrkomötenas tid var förbi. Efter det sista kyrkomötet under Gustav Vasas regering meddelade biskopen i Linköping 1539 sin meningsfrände i Skara beträffande de vid kyrkomötet fattade beslutet följande: Här hos oss gör vi inga förändringar, förrän beslutet återkommer, rättat och stadfäst av konungen.⁷³ Det var en nyhet i den svenska kyrkomötesinstitutionens historia. Gustav Vasas förändrade inställning till kyrkan 1539/1540 utgör en mycket viktig förklaring till den godspolitik som under 1540-talet resulterade i att både biskops- och kapitelgodset liksom sockenkyrkornas och lantpräster-nas hemman övertogs av kronan. Till programmet hörde även biskopsämbetets och domkapitelsinstitutionens avskaffande och införandet av ett nytt avlöningssystem. Biskopar och domkapitelsledamöter ålades att upprätta förteckningar eller register över bl. a. domkapitlens prebendor och deras inkomster. Enligt instruktionen för den nya stiftstyrelsen skulle biskoparnas efterträdare göra upp register över prä-

⁷⁰ GR 4 s. 386 f. GR 5 s. 28. Thyselius, Handlingar 1 s. 77 ff. och 80 f. samt GR 8 s. 213 och GR 11 s. 124 f.

⁷¹ SRA 1 s. 226 ff. och 230 samt GR 12 s. 47 ff. A. Arwidsson, Handlingar 6 (1853) s. 170 f. Dahlbäck s. 346. Se Söderberg s. 41 not 1.

⁷² GR 12 s. 176 f. och GR 13 s. 214 f. SRA 1 s. 271. Om regementsordningen se Å. Andrén (Festskrift till Arthur Thomson, 1961) s. 63 ff.

⁷³ S. Kjollerström, Gustav Vasa och reformatorerna (Scandia 1970) s. 1 ff. och dens. Gustav Vasa, reformkatoliker och evangeliska reformatorer (Kirkehistoriske Samlinger, 1976) s. 23 ff.

ternas inkomster, för att konungen med ledning av dessa skulle få besked om "hur mycket kyrkans personer för sig" hade i underhåll och huru mycket de skulle tilldelas i underhåll enligt det nya lönesystemet. Dessutom skulle de uppteckna kyrkornas klenoder, "att de icke från kyrkorna borttagas", då de inte längre behövdes för "den nyttiga gudstjänst".⁷⁴

En ganska uttömmande redogörelse för Uppsala domkapitels prebendor och prebendeinnehavare föreligger i de tydliga i kammaren utarbetade längderna från 1544.⁷⁵ Av dessa framgår, att prepositurens jordar, ärkedjäknedömet och dekanatet lagts till kungsgården i Uppsala. Tionden från preposituren hade fortfarande ärkebiskop Laurentius Petri liksom även skolastrian. Cantorian innehade sedan 1543 Ture Pedersson Bielke. Till de skattebefriade kanonikaten hörde Norunda (Birgitta Kristiernsdotter Vasa), Alunda (kyrkoherden i Stockholm Olavus Petri), Simtuna (kammarskrivare Hans Larsson), Närdinga (kansliskrivare Clement Hansson Oliveblad), Rasbo (kansliskrivare Olov Larsson) och Grillby (kammarrådet Lars Gregorii). De kanonikat, för vilka skatt erlades 1544, var Hagunda-Lagunda (kaniken Lars Martini), Vallby (kaniken Peder Svenonis), Lagga härad (kaniken Ericus Matthei), Bondkyrkan (herr Andreas Olai), Fulleröd (kaniken Ericus Matthei) och Votum Olavi (skolmästaren). Oknö och Hemsta hade lagts till arv och eget.

Av de omkring 30 s. k. "prebendae simplices" återstod 1544 20. Antalet avlönade prebendater var nu liksom 1527 11.⁷⁶ Bland dessa finns en intressant nyhet. Enligt Georg Normans "Articuli Ordinantie" från 1540 skulle i stiftstäderna finnas två seniorer, kyrkoherde och dennes kaplan, skolmästare eller rektor, lector theologiae, syssloman och föreståndare för de fattiga.⁷⁷ Dessa personer skulle tydligen ersätta det medeltida domkapitlet. I den av Fant tryckta texten från 1544 mö-

ter för första gången bland prebendeinnehavare en kyrkoherde i Uppsala och dennes kaplan eller som han här heter predikant. Förteckningen inleds med "herr Claes predikant". Han innehade prebendan Animarum eller Själakoret, "av gods och inkomster det rikaste", påpekar Peringskiöld. Efter predikanten Claes nämner registret den i övrigt okände "mäster Peder kyrkoherren". Sitt underhåll hade han från prebendan Anne.⁷⁸

Förutom kyrkoherden och predikanten återfinns 1544 som innehavare av "prebendae simplices" de redan förut nämnda prästmännen Lars Haquini (Catharinae), sakristanen Ericus Nicolai (Petri et Pauli) och Olaus Elavi Grå (Eschilli) samt hrr Harald (Beatae Virginis), Anders Tierps som redan 1529 var i Gustav Vasas tjänst (Trium Regum), Erik Gregorii (Jacobi) och Olov Johannis (Botvidi). Prebenda Ducum innehades av Gustav Vasas gamle trotjänare inom finansförvaltningen allt sedan 1520-talet Eskil Michaelis. S:t Eriks och S:t Jörgens prebenda hade Andreas Olai erhållit 1541 "till en behaglig tid" och hade den ännu 1546.⁷⁹ Av de återstående 9 "prebendae simplices" hade 5 lagts till arv och eget och 4 "ligga till domkyrkan". Det bör tillfogas, att domkyrkan alltfört hade en syssloman.

⁷⁴ GR 13 s. 25 f. och 61 samt KÅ 1931 s. 218 f. Klockhoff s. 87 ff. och 92 ff.

⁷⁵ Förteckningarna ingår i Upplands handlingar 1544: 15 och i Kyrkors skolors och hospitalsakter n:r 20, Uppsala stift, KA. Se Summarierna för Uppsala stift 1541—1545 samt Upplands handlingar 1540: 12 och 1548: 9, KA.

⁷⁶ Dahlbäck s. 103.

⁷⁷ O. Ahnfelt, Utvecklingen af svenska kyrkans ordning under Gustaf den förstes regering (1893). Bil. 2 s. 44, I. Andersson, Georg Norman, Laurentius Raimundius och Visitation Gustaviana (Skrifter utg. av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund, 1943) s. 153 f. R. Askmark, Svensk prästutbildning (1943) s. 45 ff.

⁷⁸ Peringskiöld s. 38 f. Namnen på "prebendae simplices" är tryckta av Peringskiöld s. 257.

⁷⁹ RKB 1529, SBL 14 s. 524 ff. GR 13 s. 330. Jfr Dahlbäck s. 141.

Av det anförda framgår, att Uppsala domkapitel ännu 1544 var en fungerande institution som även Gustav Vasa räknade med. De olika prebendorna hörde alltfört till capitulum Upsalensis ecclesie och några av prebendeinnehavarna erlade ännu den fastställda taxan. Slutet var emellertid nära förestående. Först måste dock något sägas om "den andra reformationsriksdagen" eller riksdagen i Västerås 1544.

I sitt av Norman utarbetade tal till ständerna påtalade Gustav Vasa, "huru en part som detta rikets . . . fördärv gärna . . . sett hade" bedragit allmogen "lika som uppå vigt vatten, vigd palm, vigt vax, latinska mässor och andra slika kyrkoceremonier skulle mera makt uppå ligga än uppå det heliga evangelium . . . den svenska mässan, kärlek och hörsamhet till sin överhet och nästan, därigenom enighet och riksens, människors och själars frälsning utspringer". De närvarande fick också veta, varför den världsliga överheten och inte kyrkans män hade både rätt och skyldighet att förändra "de gamla kyrkosedvänjor och missbruk". Vid riksdagen stadfästes också den evangelisk lutherska läran som rikets religion och alla lovade att hjälpa till att "bestraffa dem som sådan kristlig lära emotsäga eller förtrycka vilja". Samtidigt förbjöds "den självdiktade gudstjänst, den Gud aldrig bjudit haver" som det hette i Västerås 1527. Själammässor, årsmässor, lovmässor och likstolsmässor är "avsagda" heter det i en upp-teckning.⁸⁰ De många enligt reformatorerna onyttiga prästerna hade vid denna tidpunkt redan upphört med sin verksamhet, "efter i Skriften icke finns, att man dem behöver".

Även om Sverige genom besluten i Västerås 1544 hade blivit ett evangeliskt land, var för dess prästerskap de ekonomiska frågorna långt ifrån lösta. Hur den påbörjade utvecklingen skulle sluta, var de berörda parterna ännu 1544 mycket dåligt underrättade om. Situationen i landet belyses ganska väl av de påpekanden som de

ledande kyrkomännen gjorde vid herredagen i Arboga i jan. 1546. Till de "brister . . . som nu behöva varda besinnade och botade" hörde universitetet, skolorna och prästutbildningen, underhåll till domkyrkorna, till prebendaterna som "mista deras prebendor . . . och var deras underhåll vara skall", vederlag till prästerna som "nu mister sina landbor" och "pensionerna". Vid domkyrkorna behövdes dessutom "några lärda män . . . såsom alltid varit haver och ännu allestädes är, där rätt och kristliga tillgång".⁸¹

Resultatet av prästernas erinringar vid herredagen i Arboga 1546 blev, att Gustav Vasa påskyndade den utveckling som redan var i gång. Kyrkoherden i Kumla har i några få ord angett vad som skedde i Sverige 1546. Han skriver: "Då tog vår . . . nådige Herre bort kyrkans gods av Kumla socken."⁸² Det sagda gäller om alla socknar, där det fanns något att ta. I juli 1547 var "förvandlingen" ett fullbordat faktum och Gustav Vasa kunde meddela sina "troigna undersåtar", vad han på sitt "kungliga ämbetes vägnar" hade gjort och varför den förvandling skett som "vi hava låtit göra med kyrkoprästerna här i riket, i det att vi hava låtit kännas vid deras landbönder och vederlagt dem fyllest igen av tionden". Motiveringen för denna åtgärd var bl. a. att kyrkobalken i Sveriges lag stadgade, att prästerna "bör leva och hava sitt uppehälle av tionden". Samtidigt ålades fogdarna att redovisa all den ränta och rättighet som årligen uppbärs av landbönderna och "alla kungliga och biskopssaker och gästningar med alla andra partseler som nu nämnda och onämnda äro som . . . av förenämnda landbönder på våra vägnar anammandes varder".⁸³

⁸⁰ SRA 1 s. 342 ff. och 390.

⁸¹ SRA 1 s. 461 f.

⁸² J. Samzelius, Kumla kyrkas räkenskapsbok 1421—1590 (1946) s. XCV, 137 och 178.

⁸³ GR 18 s. 632 ff. och 563 f. Om prästernas önskemål se Dahlbäck s. 86.

Den stora omvälvningen 1545—1547 drabbade endast delvis domkapitelsinstitutionen. De återstående prebendorna lades visserligen under kronoförvaltning och inte mindre än 21 prebendor under kungsgården i Uppsala men prebendeinnehavarna fick behålla sina inkomster. Den tidigare erlagda penningskatten som nu sjunkit från 800 till 170 mark ersattes av en skatt in natura eller den s. k. fodringen.⁸⁴ En analys av en bevarad längd över prebendorna under Uppsala gård från 1546 eller möjligen från 1547 ger följande resultat.

Ture Pedersson Bielke som erhöll cantoria 1543 har "all årlig ränta och ovissa partseler". Det samma gäller om Birgitta Kristiernsdotter (Vasa) som hade kanonikatet Norunda på livstid. Kanonikaten Vallby och Trinitatis samt prebendan 11 000 jungfrur som 1546 inte hade några innehavare "ligger", heter det, "under Uppsala gård med all årlig ränta." För de prebendor som innehafts av Eskil Michaelis (Ducum) och kyrkoherden magister Peder (Anne) skall gårdsfogden Lasse Larsson göra räknenskap. De återstående 14 prebendeinnehavarna skall erhålla "all årlig ränta utom fodringen, den uppbär Lasse Larsson". Ärkebiskopen har liksom förut prelaturen skolastria men dessutom prebendan Fieby⁸⁵ "med all årlig ränta utom fodringen, den ligger under Uppsala gård". Bestämmelserna är desamma för de kungliga tjänstemännen Olov Larsson (Rasbo) och Hans Larsson (Simtuna). Andreas Olai Oerebroensis har kvar kanonikatet Fulleröd och S:t Jörgens prebenda. Han kallas i längden både student och kammarskrivare. Olavus Petri som nu var kyrkoherde i Stockholm har fortfarande sitt kanonikat (Alunda) "med all årlig ränta utom fodringen, den uppbär Lars Larsson."

Sedan sockenkyrkornas och lantpräster-nas hemman indragits till kronan, dröjde det inte länge, förrän det gick på samma sätt med prebendorna. De ännu kvarvarande prebendeinnehavarna, bland dem

även Birgitta Kristiernsdotter, fick ersättning för sina förlorade jordar i form av tionde.⁸⁶ Det anförda innebar, att det medeltida prebendesystemet hade ersatts av ett kungligt förläningsssystem, uppbyggt på tionden. Den en gång rika domkyrkan i Uppsala hade blivit fattig. Hur situationen förändrats sedan riksdagen i Västerås 1527 belyses ganska väl av en uppgift i räntekammarboken för 1549. Vid sitt besök i Uppsala i sept. detta år gav Gustav Vasa 100 mark till kordjåkarna och lika mycket till de fattiga i spetalen.⁸⁷ Även skolmästaren fick ett inte angivet belopp. De bevarade förläningsregistren från 1556 ger också besked om situationen.⁸⁸

Ifrågavarande register börjar med doktor Andreas Olai Oerebroensis som har biskops- och kaniktionden från ett flertal socknar i Strängnäs stift. Han följs av namn som redan mött i det förgående såsom Olov Larsson och Clement Hansson (Oliveblad) samt 17 andra mer eller mindre kända personer i kansliet eller kammaren. Efter de kungliga tjänstemännen följer uppgifterna om tiondeförlänningarna till prästerskapet i Uppsala stad. Raden av präster inleds med biskop Lars. Dennes tidigare inkomster från bl. a. skolastrian har nu ersatts av biskops- och kaniktionden från ett antal uppräknade socknar. Registret upptar vidare tiondeanslag till Ericus Nicolai Swart, borgarson från Uppsala och magister i Witten-

⁸⁴ Längden ingår i Upplands handlingar 1546: 10 A och omnämns av Dahlbäck (s. 22 not 79) som även utnyttjat namnen för sitt speciella syfte. Om fodringen se KL 4 sp. 46.

⁸⁵ Om rättardömet Fieby i Vänge socken se Almquist 1 s. 192 f. och 247. Om ärkebiskopens inkomster från Fieby se även Summarium för Uppsala stift 1545, KA.

⁸⁶ Forssell, Bil. s. 59 och Förläningsregistren 1556.

⁸⁷ RKB 1549, RA.

⁸⁸ Av 1556 års Förläningsregister finns två något olika versioner. Det ena ingår i Handlingar och räkenskaper före 1630: Förläningsregister, KA. Det andra finns i Rosenblads samling, 3, RA.

berg 1543. Han har tydligen efterträtt den i det föregående nämnde kyrkoherden magister Peder och blev senare ordinarius i Strängnäs och Skara. Ett anslag av tionden utgår även till skolmästaren Martinus Olai Gestricius, magister i Wittenberg 1550, ordinarius i Gävle 1563 och biskop i Linköping 1571,⁸⁹ till de båda studenterna utomlands Benedictus Olai, broder till Andreas Olai, och Johannes Baptista, till studenterna i Uppsala, till klockaren och till "korduvorna".⁹⁰ Av de förut nämnda kanikerna återfinns endast Lars Martini och av prebendaterna predikanten Claus, sakristanen Ericus Nicolai, herr Anders Kutt och herr Erik Gregorii.

Prästerskapet i Uppsala stad bestod alltså på 1550-talet av ärkebiskopen, kyrkoherden, predikanten, skolmästaren och några förutvarande prebendater. De 5 prelater och de 14 kanikerna i det forna domkapitlet var borta liksom ett 30-tal prebendater och ett ovisst antal kordjäknar. De många onyttiga prästerna hade försvunnit och deras egendom återbördats av adeln⁹¹ och Gustav Vasa eller indra-

gits till kronan. Den egentliga stiftstyrelsen bestod av ärkebiskopen, kyrkoherden och skolmästaren. Denna stiftstyrelse var dock inte avsedd för det medeltida biskopsdömet Uppsala med sina omkring 200 pastorat och 31 kontrakt utan för det nya stift som upprättades 1557 med omkring 70 pastorat. Då fogdarna samtidigt övertog uppbörderna av tionden, försvann de av Gustav Vasa tillsatta häradsprostarna. En omfattande religiös, organisatorisk, ekonomisk och social omvandling hade nått sitt slut.

⁸⁹ Callmer n:r 45 och 80 och där anförd litteratur.

⁹⁰ I det förstnämnda Förläningsregistret nämns inte Johannes Baptista eller kordjäknarna men väl domkyrkan och spetalen.

⁹¹ Beträffande frälsemännens vinst genom återbördandet anses denna ha varit ganska ringa (J. Rosén, Svensk historia 1 (1962) s. 380). Enligt Forssell (s. 108) och Söderberg (s. 63) ägde Svante Sture 1562 660 gårdar. Enligt Svante Stures förläning 1550 (Äldre räkenskaper och Handlingar före 1630: Förläningsregister, KA) ägde Svante Sture nämnda år 1865 hela och halva gods, därav 360 hela och 53 halva kyrkogods, 10 prebendegods och 4 klosterlandbor.

Alexander III:s kanonisation av Elin av Skövde — en följd av ett felplacerat tillägg?

Av Jan Liedgren

De svenska annalerna från medeltiden äro ej, som man skulle vilja tro, årsvis gjorda uppteckningar av märkliga händelser. Det gäller ej ens Vadstenadiariet, där visserligen samtida uppteckningar finnas, men där flera avsnitt tillkommit långt efter händelserna.¹ Man måste i stället räkna med att de bevarade annaltexterna äro avskrifter och kompilationer,² i varje fall i sina äldre partier. Stundom kan redan pikturen avslöja olika skikt. Genom jämförande studier av olika annaluppteckningar av svenskt och danskt ursprung ha väsentliga drag i annalernas tillkomst och sammansättning klarlagts. Här kan blott hänvisas till den senaste kommenterade utgåvan, *Annales Suecici medii aevi*, utgiven 1974 av Göte Paulsson, och till Gunnar T. Westins artikel *Ärböcker i Kulturhistoriskt Lexikon* bd 20. I PHT ha nyligen problem i samband därmed ventilerats av Sven Axelson och Herman Schück.

I de äldre annalerna (UUB C 70 från 1260-talet, UUB C 92:s båda äldsta partier från omkr. 1314, SKB B 17 från 1420-talet) finns med oväsentliga varianter en notis om ärkebiskop Stefans invigning 1164 och i C 92 dessutom en notis om att samma år ett pallium för första gången sänts till Sverige.³ SKB B 99 (Visbymunkens notiser från omkr. 1412) har även uppgift om att Stefan blivit ärkebiskop 1164.

Annalen i SKB D 4, avskrivna på 1430-talet, har under samma år utom dessa två en tredje om kanonisation av S:ta Helena av Skövde. Hela notisen lyder:

Consecratus est Stephanus primus archie-

piscopus Vpsalensis. Eodem anno canonizata fuit beata Helena Skødhwe ab Alexandro papa tercio per eundem Stephanum archiepiscopum Vpsalensem et tunc primum venit pallium in Sweciam tempore Karoli regis Swecie regni sui v^o.

Påfallande är att notisen om Helena inskjutits mellan de båda notiserna om ärkebiskop Stefan och hans pallium. Enligt min hypotes har detta skett rent mekaniskt så, att i en äldre version av denna annaltyp Helena-notisen tillagts i marginalen men vid avskrivningen (i D 4 eller dess förlaga) oreflekterat avskrivits, såsom om tilläggets delar vore fortsättning av de ursprungliga textraderna. Tillägget skulle, antager jag, ha lytt:

Eodem anno canonizata fuit beata Helena de Skødhwe // per eundem Stephanum archiepiscopum Vpsalensem //

Den ursprungliga konsekractionsnotisen skulle då ha lytt:

Consecratus est Stephanus primus archiepiscopus Vpsalensis ab Alexandro papa tercio.

Här skulle alltså de äldre annalisternas notis, att Stefan invigts på Alexander III:s

¹ En instruktiv beskrivning av tillkomsten av senare delen av UUB C 92 och tidigare delen av Vadstenadiariet UUB C 89 ger Tore Nyberg i uppsatsen "Das sogenannte Vadstena-Diarium, libellulus des Tore Andersson" (*Münchener Historische Studien*, Abt. Geschichtl. Hilfswissenschaften Band 15: *Grundwissenschaften und Geschichte*. Festschrift für Peter Acht, 1976, s. 218—234.)

² Eva Österberg, *Medeltida årboksförfattare i teori och praktik* (*Scandia* 41, 1975, h. 2, s. 154 ff.), gör nog annalisterna för stor ära genom att kalla dessa kompilatorer för författare.

tid, ha förvanskats till att påven (i stället för ärkebiskop Eskil) själv invigt honom. Annalisten, som gjort den stilistiska omredigeringen av notisen, kan ha gjort felet i god tro utan att studera påvebullen i *Registrum ecclesie Upsalensis*.

Om annalnotisen om Elin av Skövde ursprungligen haft den här antagna lydelsen, skulle den endast förutsätta en i äldre tid vanlig kanonisation genom ärkebiskopen, ej genom påven. Däremot utsäger notisen intet om fakticiteten av en sådan kanonisation. I ett senare skede, när interpolationen, såsom sedan i D 4 och hos Ericus Olai, givits lydelsen "canonizata . . . ab Alexandro papa tertio per eundem Stephanum archiepiscopum Upsalensem", skulle denna notis ha omhändertagits för Helena-legenden och där fått den för liturgisk recitation avpassade utförligare och mera välklingande formuleringen. Denna är ej känd från tidigare text än den s. k. *codex Laurentii Odonis*,⁴ som finns i fotokopia i hs A 182 i SKB och är skriven i slutet av 1300-talet. Linköpingsprelatten Laurentius Odonis har ännu 1417 kort före sin död deltagit i kanonisationsförhören rörande biskop Nils av Linköping, biskop Brynolf av Skara och Ingrid av Skänninge.

I sin studie i PHT 1977, s. 61 ff., håller sig Herman Schück till de kända texterna. Han menar, att annalnotisen i D 4 från 1430-talet bygger på notisen i legenden och att denna notis i sin helhet är en from konstruktion. Såsom Toni Schmid och Herman Schück framhållit, synes Helena av Skövde knappast ha varit känd som helgon utanför Skara stift förrän efter 1400. Sture Bolin,⁵ som både rent principiellt och i detta konkreta fall diskuterat frågan om annalernas källor, fann det "rimligare att en notis som den om Helenas kanonisation av Sveriges förste ärkebiskop" uppkommit i den västgötska legenden än i de i detta

fall markerat östsvenska annalerna.

Det här framlagda hypotetiska resonemanget, som gäller frasen "ab Alexandro papa tercio" och i huvudsak tillkom omedelbart efter publiceringen av Tryggve Lundéns uppsats i PHT 1977, s. 11 ff., förutsätter, att den kända legendformuleringen är yngre än en äldre, nu förlorad förlaga till 1430-talets annalversion. Att en legendredaktör (t. ex. Laurentius Odonius) överarbetat en legend med ledning av en knappast lättåtkomlig annalnotis lär dock ha varit ovanligt. Tanken, att legendnotisen i känd formulering är annalnotisens källa, är förvisso betydligt enklare.

³ Källorna till de båda notiserna äro bullorna DS I nr 49—50, senast och bäst tryckta 1963 i *Dipl. Dan. Række I: II* nr 153—154.

⁴ Toni Schmid, *Den helige Sigfrid* (1931), s. 170 ff.; jfr *Exkurs 2* (s. 141 ff.): Elin från Skövde.

⁵ Sture Bolin, *Om Nordens äldsta historieforskning* (LUA, 1931), s. 224 f.

Summary

In the annals manuscript D 4 (Royal Library, Stockholm), the mention of the canonization of St. Helena (Elin) of Skövde obviously is an insertion in the notices dealing with the inauguration of Archbishop Stephen of Uppsala in 1164. The author discusses the possibility that the words "ab Alexandro papa tercio", appearing in D 4, may originally have belonged to the notices concerning Stephen, but, through a copying error in an older text, have become related to St. Helena. This assumption presupposes that the hypothetical older text is the source of the notice in the St. Helena-legend concerning her canonization. The view put forward by Sture Bolin and Herman Schück that the legend notice known from the end of the 14th century is the source of the annals notice written in the 1430's is clearly much simpler.

Var skall man hämta uppgifterna om utlandspass?

Av Erik Wikén

Personhistorisk forskning beträffande svenska emigranter och andra utlandsresenärer under förra delen av 1800-talet har ofta att utgå från uppgifterna om vederbörandes utrikespass. Dessa uppgifter kan sökas på två håll, dels i de av länsstyrelser och övriga passutfärdande myndigheter förda passjournalerna, dels t. o. m. 1851 i de namnförteckningar som dessa myndigheter bifogade, när de till Amiralitetets krigsmanskassa, senare benämnd Svenska Flottans Pensionskassa (SFP), insände de avgifter som utlandsresande enligt bestämmelserna hade att erlægga och som tillföll nämnda kassa. Det förra källmaterialet är ojämnt bevarat och utspritt på landsarkiven (för Överståthållarämbetet — ÖÅ — finns

¹ För systemet med passageraravgifter och för avgiftsverifikationerna redogör Elsa Nordström, *Journaler över utrikesresenärer 1735—1851* i Krigsarkivet (i: *Meddelanden från Krigsarkivet* 6, 1973, s. 83 ff), Axel Friman, *Svensk utvandring till Nordamerika 1820—1850* (i: *PHT* 1974, s. 18 ff) och Gösta Lext, *Studier rörande svensk emigration till Nordamerika 1850—1880*, Göteborg 1977, s. 29 ff.

² För pass från ÖÅ har dock Olsson i huvudsak använt passjournalen. En ny del av Swedish passenger arrivals, omfattande ankomster till övriga nordamerikanska hamnar 1820—1850, är under tryckning (här citerad SPA övriga hamnar). Nils William Olsson har vänligen låtit mig ta del av manuskriptet.

³ Register över emigranter till Nordamerika hade varit en riktigare titel. Av de icke så få emigranterna och övriga resenärerna till andra mål har jag i registret endast hittat en, sekr. Rabe till St. Croix 1834. Av emigranter till Nordamerika saknas sådana som av olika skäl inte finns i verifikationerna men däremot i passjournaler (exempel i det följande). Men även en del Nordamerika-emigranter som finns i verifikationerna har avglömts, t. ex. John Elis Krook (pass Malmö 18/7 1823, anländ till New York 8/10 1823, SPANY s. 2), Charlotta Christina Forssell och Maria Lovisa Lundgren (pass Västerås

det i Stockholms stadsarkiv). Det senare källmaterialet är i stort sett helt bevarat och det på ett och samma ställe för hela landet, nämligen i Krigsarkivet.¹ Följden har blivit att det nästan uteslutande är det senare, sekundära källmaterialet som emigrationsforskarna använt, så t. ex. Nils William Olsson i sin magistrala *Swedish passenger arrivals in New York 1820—1850* (1967), här citerad SPANY.² Samma passageraravgiftsverifikationer i Krigsarkivet har Axel Friman använt, när han uppgjort sitt stencilerade emigrantregister 1817—1850 (1975) (exemplar i t. ex. Krigsarkivet och Statistiska Centralbyråns arkiv i Stockholm).³ Ett re-

24/9 1850). Slutligen saknas sådana som man av SPANY eller annorledes vet kommit till USA men för vilka inte detta mål alls anges i passjournaler och verifikationer, t. ex. Nils Gustaf von Schoultz (pass Karlskrona 23/6 1836 till Lübeck, anländ till New York 18/8 1836, SPANY s. 18), Lars Christopher Bunth, Anders Magnus Jönsson och Nils Jonsson (pass Malmö 20/4 1843 till "åtskilliga utrikes orter", anlända till New York 28/8 1843, SPANY s. 54), Lovisa Agrell med dotter Lovisa Vilhelmina och fostersyster Sophia Emilia Lilja (pass ÖÅ 13/9 1845 till Helsingör, anlända till New York 20/12 1845, SPANY s. 68).

Felläsningar förekommer, t. ex. Borgman i st. f. det riktiga Bergman (pass Göteborg 1/6 1832, jfr SPANY s. 157), Krook i st. f. Kraak (två personer pass Göteborg 3/4 1848, anlända till Boston 24/5 1848, SPA övriga hamnar), Hallström i st. f. Källström och Isacson i st. f. Ivansson (pass Västerås 24/9 1850), Axel Georg Bersch-Durschbach i st. f. Axel Georg Bernh(ard) Durschbach (pass Göteborg 23/7 1847, anländ till New York 20/9 1847, SPANY s. 148).

De som får pass Västerås 24/9 1850 hör till det arbetsfolk som med det amerikanska fartyget Oregon for över för att arbeta i den landsflyktige C. W. Hammarskiölds industri-anläggning i South Carolina; Oregon ankom till Savannah 20/12 1850 (SPA övriga hamnar).

gionalt inriktat arbete som Wiréns avhandling om utvandringen från Blekinge har däremot utnyttjat passjournalerna.⁴

För åren 1851—1860 är sekundärkällan de i Statistiska Centralbyråns arkiv i Stockholm förvarade Nominativa uppgifter från länsstyrelserna etc. rörande emigranter, dvs. passjournalutdrag som insändes till Statistiska Tabellkommissionen (från 1858 Statistiska Centralbyrån) att användas för statistiskt ändamål; för 1851 finns alltså både avgiftsverifikationerna i SFP och dessa utdrag. Dessa Nominativa uppgifter är ännu magrare än avgiftsverifikationerna i SFP. Uppgiftslämnarna har haft olika urvalsprincip: somliga medtar även arbetsvandrar till europeiska länder, andra endast sådana som ”skäligen kunna antagas” vara emigranter från fäderneslandet.⁵ Till dessa Nominativa uppgifter, som dessutom endast ger passets år, inte dess datum, finns ett stencilerat, alla medtagna passtagare omfattande register, Personregister till Statistiska Centralbyråns i Stockholm förteckningar över emigranter 1851—1860, upprättat vid Landsarkivet i Göteborg 1973—1974. Vidare ingår namnen i dem också i ett påbörjat stencilerat,

likaledes allomfattande Personregister till Statistiska Centralbyråns i Stockholm förteckningar över emigranter 1851—1947, av vilket 1967—1974 färdigställts delarna för Stockholms län (6), Uppsala län (2) och Södermanlands län (3) (exemplar av båda registren i t. ex. SCB:s arkiv i Stockholm).

På grundval av de sekundära avgiftsverifikationerna har Nils William Olsson som bekant nått lysande resultat när det gällt att identifiera svenska emigranter till USA. Ett flerårigt sysslande med emigranter och övriga utlandsresenärers personhistoria har emellertid gjort klart för mig att man avskär sig från viktiga upplysningar genom att inte också beakta de primära passjournalerna (med event. tillhörande handlingar), när de är bevarade.⁶ Jag skall i det följande ge några exempel.

Först kan konstateras att vissa avgiftsverifikationer saknas i SFP. Mest anmärkningsvärt är att verifikationer saknas för Stockholms län före 1849. Vissa passjournaler finns däremot bevarade (i ULA) och med deras hjälp kan man identifiera emigranter i SPANY. Exempel:

SPANY

Till New York 20/8 1845:
Carl Wilh. Lindh. Clerk
(s. 66, oidentifierad)

Stockholms länsstyrelses passjournal
Pass 6/6 1845 för handelsbokhållare
C. W. Lindh från Norrtälje.⁷ Amerika.
Saknas i Frimans register.

---

⁴ A. Wirén, Uppbrott från örtagård. Utvandring från Blekinge till och med år 1870 (Lund 1975).

⁵ Länsstyrelsen i Göteborg framhåller att ”flertalet af härifrån afgångne emigranter, emottagne å Amerikanske fartyg, icke medhaft pass utan endast prestbevis”.

⁶ Vikten därav har också Elsa Nordström framhållit i sin översikt och även Friman beträffande den kollektiva rubriceringen av typ ”9 gesäller” i avgiftsverifikationer från ÖA.

⁷ I kyrkböckerna spåras han sedan lätt till Lidköping, där han föddes 17/1 1821 som son till hovslagare J. P. Lind och Hedvig Hofvander.

⁸ Gosselman (och Lindqvist) bereste Sydamerika och de Västindiska öarna okt. 1836—1838 och anlände i nov. 1838 till New York.

⁹ Samuel Julius och Carolina Charlotta Pe-

tersson är med största sannolikhet identiska med Julius och Caroline Matson. Härför talar att de får sina pass i Karlshamn samtidigt med en handelsbokhållare Carl Pettersson, som kommer till New York med samma båt. Alla tre utflyttar också med några dagars mellanrum från Karlshamns församling. Varför barnen i manifestet från New York har namnet Matson är obekant. Den äldre broder de reste ut för att besöka är Johan Fredrik Pettersson, som får pass Kristianstad 8/8 1846 (Kristianstads länsstyrelses passjournal) och anländer till Philadelphia 7/10 1846 (SPA övriga hamnar). Av kyrkböckerna framgår att alla tre är födda i Karlshamn, Johan Fredrik 7/6 1827, Carolina Charlotta 20/2 1834 och Samuel Julius 10/6 1837. Föräldrar var brännmästare Sven Petersson och Catharina Nilsdotter.

För det andra upptar avgiftsverifikationerna av olika skäl ibland inte personer

SPANY

Till New York 12/11 1838 från St. Croix med samma båt som C. A. Gosselman: Fredrick Lindquist (sic!). Royal Swedish Navy (s. 28, oidentifierad)

Till New York 3/10 1849:

Caroline Matson 15 år

Julius Matson 11 år (s. 200 oidentifierade)

Medan flera passutfärdande myndigheter i verifikationerna direkt avskrivit passjournalernas alla uppgifter, är i andra fall verifikationerna mycket magrare än passjournalerna. Det är naturligt att länsstyrelser etc. hade behov av att för t. ex. uppdykande arvsangelägenheter veta sådant

Passjournal

ÖÄ 3/5 1816:

Fänriken vid Uplands reg. Johan Aug. Ahlström, K. Maj:ts permission på ett år. Brorson till bryggare Landby.¹⁰ Brasilien.

ÖÄ 29/4 1850:

Ida Erica Gustava Olsson, styrmanshustru, f. Argilander, 28 år. Från Stockholm.¹¹ New York.

Stockholms länsstyrelse 24/10 1851:

Lantbrukare Carl Wilhelm Canutus Gerle, från S. Rangsta, Sorunda.¹² San Francisco.

¹⁰ Av kyrkböckerna framgår att Johan August Ahlström var född i Lovö 4/9 1792 som son till slottskamrer Henric Landby och Hanna Erica Söderstedt, som gifte om sig med kamrern i Sjöassuranskompaniet Jonas Ahlström, vars namn sonen bär. Johan August Ahlström hemkom men fick nytt pass ÖÄ 29/7 1817, denna gång till Amerika. Han skall ha bosatt sig i Charleston, idkat handel där och dött år 1822. Först betydligt senare, år 1838, sökte brodern, major Christian Ahlström, genom Kabinettet för utrikes brevväxling få upplysningar om hans död och eventuellt arv efter honom (RA).

¹¹ Anlände till Philadelphia 22/8 1850 (SPA

som enligt bevarade passjournaler fått utrikespass. Exempel:

Passjournal

Blekinge länsstyrelses passjournal:

pass 27/6 1836 för kronomatrosen Ad. Fr. Lindqvist till London för att åtfölja Gosselman till Amerika.⁸

Saknas i Frimans register.

Karlshamns stads passjournal:

pass 30/6 1849 för Samuel Julius Petersson och Carolina Charlotta Petersson, minderåriga barn, från Karlshamn. Över Göteborg till Amerika för att besöka en där boende äldre broder.⁹

Saknas i Frimans register.

om sina f. d. invånares personalier som Flottans pensionskassa inte hade något intresse av. Några exempel kan visa, vilken skillnad det kan vara mellan primärkällan och sekundärkällan och hur mycket lättare man från den förra når fram till en fullständig identifiering:

Avgiftsverifikation i SFP

Fänrik Joh. Aug. Ahlström. Från Stockholm. Brasilien.

Hustru Ida Olsson. Från Sverige. New York.

Lantbrukare Carl Wilhelm Canutus Gerle. Kalifornien.

övriga hamnar). Av kyrkböckerna framgår att hon föddes i Finska förs., Stockholm, 7/11 1821 som dotter till skomakargesällen Johan Argillander och Brita Christina Rautis. Hon gifte sig i Storkyrkoförsamlingen, Stockholm, 8/10 1843 med Anders Olsson, född i Onsala 2/3 1811.

¹² I kyrkböckerna återfinns han i Åkerby, Sorunda. Han var född där 10/7 1826 som son till Karl Georg Gerle och Sofia Vilhelmina Kluth. Först när sonen utflyttade till Nordamerika, flyttade föräldrarna till S. Rangsta, Sorunda. C. W. C. Gerle återfinns i Kalifornien enligt en adresslista över svenskar där, publicerad i Aftonbladet 20/6 1854.

Särskilt verifikationerna från ÖÄ visar en allmän nedbantning av passjournalen: i många fall utelämnas alla eller något av förnamnen, eljest ersätter initialer ofta förnamnen, uppgift om födelseort och ålder slopas. Rena felskrivningar förekommer också (i ett fall har passjournalens

Burstrand blivit Burström, jfr SPANY s. 9).

Den mest extrema nedbantningen av passjournalerna sker i den anonyma, kollektiva rubricering som inte sällan används i avgiftsverifikationerna från ÖÄ. Exempel:

ÖÄ:s passjournal

31/8 1841

Handelsbokhållare Axel Robert Theodor Brunnus. Nya Holland.

Härefter namnges sex snickar-, två skomakargesäller och en tapetserargesäll. Samtliga Nya Holland.

11/10 1848

Sven Trägård, fabriksbokhållare från Skåne. Otaheiti.

Härefter namnges sexton hantverkare med angivande av ålder och hemort och vem som svarar för deras utskylder. Samtliga Otaheiti.

ÖÄ:s verifikation i SFP

Bokhållare Brunnus. Nya Holland.

”9 gesäller”. Nya Holland.

Bokhållare Trägård. Otaheiti.

”16 resande af sämre stånd”. Otaheiti.

Det rör sig om ett par intressanta emigrationer.

Expeditionen till Nya Holland (= Australien) 1841 ingick i Carl Fredrik Liljevalchs vidlyftiga handelsplaner vid denna tid. Han skriver i ett brev 21/12 1841: ”... har jag redan avfärdat några hantverkare...”¹³ Expeditionen avreste med briggen Edvard, kapten Norman, som utklarades från Stockholm 31 aug. 1841. Den ankom till Sydney i mitten av 1842. Brunnus, som tjänstgjorde såsom fartygets superkarg, var född i Finska förs. i Stockholm 29/5 1818 som son till protokollsekreteraren Erik Axel Brunnus och Fredrika Roos. När fartyget kommit till Sydney, sålde han lasten för egen räkning, lämnade fartyget och begav sig till Tahiti.¹⁴ En senare expedition, som Liljevalch utsände, lyckades inte få myndigheterna att utlämna Brunnus. Denne anlände 20/9 1847 till Baltimore i USA med fartyg från Callao i Peru (SPA övriga hamnar), tydligen på hemväg från Stilla-

havsområdet. Han blev såsom sinnessjuk inlagd på sjukhus i Baltimore och fadern sökte Kabinettets för utrikes brevväxling hjälp för att få hem honom (RA). Han avled på Vadstena hospital 18/1 1891 (bouppteckning i SSA).

En av snickargesällerna 1841 var Nils (Niklas) Gustaf Brodi(e)n, född i Uppsala domkyrkoförs. 24/9 1818 som son till Catharina Brodin (fadern okänd). Han följde Brunnus till Tahiti, där han så småningom blev svensk-norsk konsul.¹⁵ Han gjorde ett Sverige-besök 1848 och engagerade då ovannämnda hantverkare att under ledning av Sven Trägårdh resa ut för att grundlägga en fabrik för beredning av

¹³ Nils Runeby, *Den nya världen och den gamla* (1969), s. 175 ff.

¹⁴ D. Hj. T. Börjesson, *Stockholms segelsjöfart* (1932) s. 391. Börjesson namnger visserligen inte Brunnus och har felaktigt datering av fartygets ankomst till Sydney.

¹⁵ Joh. Ax. Almquist, *Kommerskollegium och Riksens ständers manufakturkontor samt konsulsstaten* (1912—15), s. 389, 475.

palmolja, kokostvål m. m.¹⁶ Fabriken förlades till ön Foa bland Tongaöarna, dit Brodin överflyttade och där Virgin 1852 under världsomseglingen med fregatten Eugenie uppsökte honom.¹⁷ Brodin återvände sedermera till Tahiti, där han levde

åtminstone till 1861.

Om passjournal icke är bevarad, kan det vara lönande att se efter om därtill hörande handlingar, utflyttningsbetyg m. m., i stället finns tillvaratagna. Exempel:

SPANY

Till New York 8/3 1847:

Margaretha Hellberg (s. 134, oidentificerad)

Kopparbergs länsstyrelses passhandlingar
Utflyttningsbetyg från Kristine förs., Falun, för Margareta Hellberg, daterat 31/7 1846, ger födelseuppgift: Sundborn 23/10 1806.¹⁸

Med dessa exempel hoppas jag ha visat att det lönar mödan att också beakta de primära passjournalerna (eventuellt med tillhörande handlingar). Flera gånger har emellertid framhållits att dessa är ojämt bevarade. Beträffande just utlandspass är det därför ett starkt önskemål att få en genomgång och förteckning av vad som finns bevarat av de primära journalerna. Därvid bör även beaktas förteckningar över pass, som utfärdats av utrikesministern och av svenska beskickningar och konsulat i utlandet.¹⁹

¹⁹ Som exempel på vad som kan utrönas nämner jag att svenska resenärer i Levanten åren 1838—57 kan spåras i årsförteckningar från ministern i Konstantinopel över utfärdade och viserade pass (RA Depescher från Konstantinopel).

Summary

The Swedish passport authorities — the provincial administrations (*länsstyrelser*, for the city of Stockholm it was called *Överståthållarämbetet*) and the magistrates of cities in which there were not provincial administrations — kept passport journals. These passport journals are preserved, unfortunately not in full, in the provincial archives (*landsarkiv*: in Lund, Göteborg, Vadstena, Visby, Uppsala, Härnösand, Östersund), for the city of Stockholm in Stockholm's city archives (*Stockholms stadsarkiv*) and for the ports of Ystad, Landskrona and Helsingborg in the War Archives (*Krigsarkivet*) in Stockholm.

The Swede who wished to travel abroad had to pay a passport fee. The fees were remitted by the mentioned passport authorities to the Naval Ministry in order to raise funds for the pensioning off of Swedish naval ratings and seamen. Together with the fees were remitted extracts, often very simplified, from the mentioned passport journals. All these extracts are now deposited in the War Archives (*Krigsarkivet*) in Stockholm.

The article illustrates that these extracts often are a less valuable source than the original passport journals.

¹⁶ Under vistelsen i Sverige skrev Brodin (signatur N. G. B.) i Tiden 29/7 1848 en artikel om Sällskapsöarna. — Utom de nämnda deltog en 14-årig pojke Carl Olof Rydberg, som fick pass ÖÅ, och en styrman Joh. Carl Mortenson, som fick pass i Stockholms länsstyrelse, båda 13/10 1848. Om Sven Trägårdh se Svenska ättartal 2, s. 338, och Svenska släktkalendern 1913, s. 1098. — Om avresan från Stockholm med briggen Maria, kapten Lagerclou, närmast till London, den 17/10 1848 se Tiden samma dag. Brodin själv fick pass i ÖÅ först den 24/10, vilket väl betyder att han på annat sätt tagit sig till London.

¹⁷ Virgins rapport 27/10 1852 i Post- och inr. tidning 14/3 1853, avtryckt i t. ex. Uppsalatidningen Correspondenten 18/3 1853, som tillfogar uppgift om Brodins Uppsala-ursprung.

¹⁸ En blick i Sundborns C-bok ger hennes föräldrar: Eric Jansson och Lisa Ersdotter i Skugarvet.

Den Forssmanska kolonialexpeditionen till Sydafrika

Av Carl Gustaf Trotzig

År 1863 utgick från Kalmar en märklig expedition, i viss avsikt att skapa ett Skandinavien i miniatyr i Transvaal i Sydafrika.

En av expeditionens yngsta deltagare, Anna Forssman (född 1853), återvände till Sverige efter fem år i Afrika och bosatte sig senare i Malmö, där hennes make Olof Ahlström 1876 blev borgmästare. Hon var en god iakttagare och nedtecknade senare i livet sina minnen från afrikaexpeditionen i en vackert präntad liten skrift, som ännu är i familjen Ahlströms ägo. Dess rubrik lyder: "Barndomsminnen från en resa till Syd-Afrika och fem års vistelse där. Föredrag hållit vid Malmö Damsällskap den 12 april 1913." Skriften lämnar intressanta upplysningar om hur svenska emigranter på väg till en bosättning i det inre av Afrika upplevde den natur de genomfor och de främmande kulturer de mötte. Skriften har legat till grund för den forskning kring expeditionen och dess deltagare som här presenteras.¹

Anna Ahlström uppger i inledningen till sin skrift att resan startades den 13 augusti med fartyget Octavia under befäl av en ung sjöofficer Palander. Befälhavaren på Octavia synes ha gjort ett mycket gott intryck på fröken Anna Forssman och tillvunnit sig respekt och aktning hos de svenska utvandrarerna genom sin yrkesskicklighet.

Under senare delen av 1800-talet var handeln och sjöfarten intensiv från de sydostsvenska hamnarna, främst från Kalmar och Karlskrona. I dessa båda städer hade flera framgångsrika handelshus etablerats. Intresse saknades inte heller för långa och

strapatsrika seglatser som var ägnade att öka våra kunskaper om fjärran belägna länder. Det var ju också en tid av stora upptäcktsresor.

Om hur hågen hos en ung karlskronapojke stod till sjön, handeln och avlägsna främmande länder vittnar löjtnant Axel Ernst Palanders levnadsbeskrivning. Av Örnbergs Svenska ättartal (1888) framgår att han var född 1835, död 1865, gift med Augusta Louise Siljeström. Makarna hade inga barn. Han var son till grosshandlaren i Karlskrona, vicekonsuln Carl Wilhelm Palander och följaktligen äldre kusin till Vegaexpeditionens bekante befälhavare Louis Palander af Vega. Av kyrkoböckerna framgår för övrigt att han gifte sig i Hossmo utanför Kalmar och att han avled blott ett halvår efter det att äktenskapet ingåtts. Som dödsorsak anges en skottskada.²

I Krigsarkivets samlingar förvaras A. E. Palanders redogörelse för sitt liv i form av en tjänst- och meritförteckning avlämnad samma år som han gick ur tiden. Av denna framgår att den unge köpmansonen redan som 16-åring lät värva sig vid flottan för officersutbildning. Första sommaren efter det han som 20-åring blivit utnämnd till löjtnant begärde han emellertid tjänstledigt för att under ett år vara andrestyrman på ett handelsfartyg på resor till Medelhavet. Fyra år senare, i november 1860, beviljades han åter ledighet för att under närmare

¹ Ahlström, Anna, Barndomsminnen från en resa till Sydafrika och fem års vistelse där. Malmö 1913. Handskrift. Hos docent Stellan Ahlström, Stockholm.

² Meddelande till förf. från Landsarkivet i Lund 7/1 1978.

ett år segla som styrman på resor till Spanien och Nordamerika. I början av år 1862 blev han så befälhavare för två och ett halvt år framåt på handelskeppet Octavia för resor på England, Brasilien, Södra Afrika och Ostindien.³

Att få tjänsten som befälhavare på Octavia måste ha varit en rejäl framgång för den unge löjtnanten, ett uppdrag som förde honom i nära kontakt med de välbärgade handelshusen i Kalmar.

Fullriggaren Octavia var en förnämlig produkt av småländsk skeppsbyggnadskonst. Den var byggd på Värnanäs varv söder om Kalmar åren 1857—58. Den hade gjort flera resor över de stora haven, till Ostindien 1859 och Brasilien 1862. Ett bevis på skeppsbyggnadskonstens höga klass vid småvarven vid Kalmarsund var att Octavia på väg från Bahia till London seglat förbi en postbåt från Sydney. Postbåtens kapten hade förklarat att det var första gången något sådant hänt. Octavia var det kanske största segelfartyg som byggts vid något av dessa kustvarv. Båten tillhörde först godsägaren C. A. Mannerskantz på Värnanäs gård och senare handelsfirman Kreuger och Jennings i Kalmar.⁴

Familjen Kreugers namn återfinnes i Kalmar handels- och sjöfartshistoria från 1600-talet. År 1844 etablerade Per Edvard Kreuger tillsammans med sin sväger J. A. Jennings ett betydande rederi; 1860 räknade firmans flotta 12 fartyg om 1 019 läster, däribland Octavia. Familjens intressen kom senare att förutom handel och sjöfart även omfatta lokal industri, främst tändstickor. Inom denna industri kom Ernst Kreuger och dennes söner Ivar och Torsten att göra betydande insatser.

Anknytning till Kalmar hade också bröderna Magnus och Alaric Forssman, söner till krigsrådet Hans Samuel Forssman på Öbbestorp i Ljungby.⁵

Alaric Forssman (född 1822) lämnade Sverige vid mitten av 1840-talet och bosatte sig 1850 i Potchefstroom i Sydafrika,

där han ägnade sig åt partihandel med lantbruksprodukter, främst elfenben, strutsfjädrar och ull. Han köpte också stora jordegendomar, bland annat en på gränsen mellan Transvaal och Oranjefristaten. Denna gård döpte han till Scandinavia. Hans ledande tanke var att få igång en handel på Sydafrika av produkter från Sverige, framförallt från Kalmarområdet, och samtidigt därmed främja en utflyttning av svenskar. Scandinavia skulle bli ett centrum för denna nya bosättning. Under ett besök i Kalmar 1862—63 omsatte han sina idéer, utrustade en handelsexpedition och uppbringade folk som ville söka lyckan i Afrika. För denna ”den forssmanska kolonialexpeditionen” förhyrdes skeppet Octavia. Den blev blott en episod men har

Magnus Forssman (1820—1874). Foto år 1863.

³ Palander, A. E., Tjenst- och meritförteckning. Handskrift. Försvarets kommandoexp. Flottan 1865 (KrA).

⁴ Hofrén, M., Sjöfart och sjömanshus i Kalmar (1954).

⁵ SBL bd 16 (1964—66) s. 368: Forssman (släktart.). Se även Dictionary of South African biography, vol. 1 (1968).

observerats som "en av de märkligaste i den kalmaristiska sjöhistorien".

Magnus Forssman (född 1820) blev färdig lantmätare 1846 och utsågs till kommissionslantmätare i Kalmar län 1858. Vid broderns besök i Kalmar övertalades han att följa med till Sydafrika för att ta hand om jordbruket på Scandinavia. Han hemställde om ledighet från sin befattning i Kalmar 1863. Jordbruk stod honom dock tydligen inte särskilt i hågen. Redan efter något år i Afrika var han i tjänst som guvernementslantmätare och 1866 blev han chef för lantmäteriverket i Transvaal. Med på resan till Afrika var Magnus Forssmans båda unga döttrar, av vilka den ena är upphov till den inledningsvis nämnda resebeskrivningen. Den andra dottern, Jenny, gifte sig sedermera i Kalmar med ovan nämnde Ernst Kreuger.

Om expeditionens förberedelser i Kalmar lämnas talrika uppgifter i Kalmartidningen *Barometern* år 1863.

Den 6 juni har Alaric Forssman infört: "A. Forssman. Anmodar alla som med honom hafva affärer att desamma avsluta före den 20 nestkommande juni vid vilken tid han anträder sin återresa till Syd Afrika." — Den 22 och 25 juli: "Skeppet Octavia. Alla personer som skola medfölja mig till Afrika böra infinna sig ombord å skeppet Octavia den 1 augusti. A. Forssman."

Den 29 juli togs ett offentligt farväl: "Till mina Venner i Kalmar. Då jag nu stadd på återresa till mitt Afrikahem ej medhinner att personligen besöka och taga avsked — — — begagnar jag mig av tidningen. Anbefaller jag Eder i den Högs-tes beskydd och önskar Eder ett lugnt och angenämt lif i vårt gamla fädernesland förbliver jag alltid Eder varmt tillgivne Vän. Alaric Forssman."

Rekryteringen av folk att följa med till Afrika var tydligen ett problem in i det sista. Den 1 augusti stod nedanstående upprop att läsa: "I tjänst åstundas. För att medfölja till Afrika och hos undertecknad

taga tjänst för tre år, finns plats nu genast för 2 a 3 anständiga och nyktra drängar. M. Forssman Kommissionslantmätare."

Den 12 augusti läses omsider under uppgifter om sjöfarten: "Sjöfarande Utklarerade: Palander, Octavia, Afrika, styckegods."

Med på resan var förutom besättningen ett trettioal personer av olika yrke och ålder. Namnen på dessa är kända genom ett tackbrev som resenärerna efter framkomsten till Sydafrika överlämnade till löjtnant Palander, när han skulle skiljas från gruppen för att fortsätta med Octavia till Ostindien. Brevet, skrivet i Port Natal 24/12 1863, är undertecknat:

A. Forssman med familj

M. Forssman med familj

M. E. Helling från Lidköping

Victor E. Norén från Lidköping

Oscar Bergström från Mönsterås

P. A. Westergren från Kalmar

E. Thunström från Norrköping

C. Dehm från Helsingfors

F. J. Hammar

Oscar Strömbom från Stockholm

Vilhelmina E. Jonsson från Stockholm

Helena Sohlberg från Öland

Catrina C. G. Gustafsdotter från Juders socken, Kronobergs län

Christina Pettersson från Kalmar

Emma Christina Berggren från Öland

Carl Ludvig Olén från Kalmar

Nils Peter Magnusson från Fröslösa

Nils Peter Lindeberg från Lund

A. A. Hellström med familj från Östergötland

Olaus Andersson från Ramdala i Blekinge

Johan Peter Andersson från Öland

*Carl Lönngren med familj från Kalmar.*⁶

Lasten var mycket heterogen. Den bestod bland annat av trävaror, lantbruksredskap, kvarnstenar, ost, öl och järnspisar, varor som Alaric Forssman dels behövde för sina lantbruk dels trodde sig kunna sälja till goda priser i Sydafrika. Försäljningen synes också ha gått hyggligt.

⁶ Ståhl, O., *En Kalmarexpedition till Sydafrika (Barometern 18/5 1935)*.

I ett brev till en vän i Kalmar skrev Forssman härom. Virket såldes trots att det hade fel mått. Det var ont om virke på marknaden vid försäljningstillfället. Ölandsstenen gick bra att sälja, järnet däremot sämre. Engelskt järn var betydligt billigare. Plogarna var svårsålda. De passade ej för jordarna och saknade hjul. Järnspisarna från Storebro gick att sälja men hade gått bättre om passande kokkärl medföljt. Transportvagnar och några kärror från Kalmar liksom salt sill och ansjovis från Fjällbacka gick också att avyttra med god förtjänst. I synnerhet virkesaffärerna synes ha varit vinstgivande och lockat till efterföljd. År 1864 avseglade nämligen från Kalmar barkskeppet Hazard och skonertskeppet Sjötrollet med främst sågat virke i lasten till Sydafrika.

Anna Ahlström har i sin skrift uppehållit sig vid sjöresan, hur man seglade i stormigt väder genom Engelska kanalen över Biscaya-bukten och Spanska sjön, följde med nordostpassaden över ekvatorn och närmade sig Brasiliens kust. Man gick så nära in på land att man såg palmerna vid Pernambuco helt tydligt. Därefter vände man rakt mot öster och passerade Ascension-öarna ute i Atlanten, fortsatte mot sydost ned mot södra spetsen av Afrika. Resan tog tre och en halv månad. Beskrivningen är intressant då den återger en rese-närs intryck från vattenvägar som i dag ej längre trafikeras av fartyg. De moderna motorfartygen är ej för sin framfart beroende av vindar och strömmar och tar helt andra färdvägar. — Erfarna sjöfarare vittnar om att naturnära iakttagelser av det slag som Anna Forssman gjorde från det tysta, låga och sakta gående segelfartyget Octavia tyvärr ej går att göra från moderna tiders stora snabbgående fartyg.

Resan under passadvindarna uppskattades tydligen av passagerarna. ”Något härligare än att vara på ett segelfartyg då det föres av passadvindarna kan man knappast tänka sig. Det går då med fyllda segel stadigt och stolt och under veckor behöver

ej seglen röras eller vändas då man har hela Atlanten att kryssa på.” Annorlunda blev förhållandena under ekvatorn. ”Det är ej någon behaglig del av Oceanen. Lugnt var det nog stundtals och stekande hett, så vi kunde knappast vara i våra kajer under nätterna, men flera gånger på dygnet hände det, att när man satt i ro, havet låg som en spegel och seglen hängde slappa, kom sjömännen upp, iklädda oljekläder och sydvester och började reva seglen. Förvånad spejade man då efter orsaken och såg vid horisonten ett litet svart moln som närmade sig med förödande fart, så att seglen hade knappast hunnit revas innan vi hade en orkan över oss, med regn, blix och åska. — Befälet fick vara mycket uppmärksam, så att fartyget ej träffades oförberett av en sådan orkan, då det lätt kunde gå illa. Skönt var det att komma ur den otrevliga regionen och in i Södra Passaden.”

Anna gjorde också iakttagelser över djurlivet i och över vattnet. Inom Nordostpassagen hade fartyget ofta sällskap av stora stim av tumlare, som ofta slog kulterbyttor vid skeppsidorna. Flygfiskar visade sig i stora flockar. En och annan slog ned på däck till förnöjelse för barnen ombord, som kunde närmare studera fiskarnas genomskinliga ”vingar” eller fenor. ”Albatrossar kom ofta flygande och slog ner i kölvattnet då man kastade föda till dem, men också försökte fånga dem på krok.” — Denna senare kommentar är intressant och visar att uppfattningen om vad som kan anses vara godtagbart plågeri vid jakt på 1860-talet skilde sig ganska väsentligt mot vad vi anser i dag. — ”Vid stiltje sågs flera gånger stora valar i bland många i sällskap och gingo så nära båten att man såg hela djuren.” Hajar syntes ofta i vattenbrynet, särskilt när det var hårt väder. Hajen var mera hatad av sjöfolket än något annat djur. I vattnet synes också ofta det lilla blötdjuret ”Portugisiska örlogsmannen” eller ”Bidevindaren”, som förvånade genom sin genomskinliga kropp

och uppspända skärm som ett litet segel. Mot söder följdes båten ofta av den lilla vackra kapduvan.

Sjöresan slutade i Port Natal. Färden härifrån upp till Transvaal företogs med oxvagn och tog 10 veckor, vilket betraktades som snabbt. En del av vagnarna tjänade som bostad och var täckta med en tältkur, 7—8 par oxar var spända för varje vagn. De tyngst lastade vagnarna hade 8—9 par. "Oxarna var mycket stora med kolossala horn och hög puckel." Den unga fröken Forssman reagerade mot sättet att spanna för och driva djuren: "Sättet att spanna för dem var enkelt, men säkerligen ett grymt djurplågeri. Oket försett med pinnar som gingo ned på ömse sidor om djurets hals, lades framför puckeln och fästes under halsen med en rem, som stramade åt alldeles förskräckligt när djuret drog, i synnerhet i de tunga backarna då det därtill piskades och ansträngdes till det yttersta. Det plågade oss mycket att se djuren behandlas så grymt, men det stod ej att ändra." Vägarna var dåliga. Det hände ofta när man skulle upp för en brant backe att oxarna ej orkade dra vagnen upp, då satte man till dubbla spann. Ej sällan brast vid sådana tillfällen kedjan och vagnen rullade tillbaka.

Övergången av vattendragen medförde särskilda besvär med de tunga oxvagnarna, då man dels hade svårt att ta sig ned till vattnet dels att ta sig upp för strandkanten på andra sidan. Anna noterade att floder-na i Sydafrika till skillnad mot i Sverige var nedskurna i djupa sänkor med höga branta kanter.

Natal uppskattades av de svenska rese-närerna. Landet var bergigt med vackra skogar, blommor, fåglar och fjärilar. mindre förtjust var man över den dagliga kontakten med ormar, skorpioner och stora spindlar. Särskilt imponerad var man av den rika och yppiga floran på sluttningarna upp mot Drakensberget. "Härligt var landet, rikt på skog, bäckar och floder, blommor, vackra fåglar och fjärilar." Ber-

get var högt. Passet där man skulle över låg på 2 000 meter över havet. "Passet har jag sett på en gammal karta utarbetad av min far, var 5 467 fot." På andra sidan berget ändrade landet karaktär. Man kom in på det så kallade Veldtet med sparsamt med grupper av törnträd men med en rikedom på villebråd; många slag av antiloper, gno, zebror och strutsar. Somliga trakter kallades lejonfält. Man såg dock endast ett lejon på avstånd men däremot ett stort antal hyenor och schakaler. Landskapsbil-den var trist. "Genom hela Orange-Free-staten hade vi dessa stora Veldt att färdas över, ibland var gräset avbränt på långa sträckor och marken svart, så att det såg ödsligt och i högsta grad trist ut och här och där de vitnande benen och skallarna av några stupade oxar, gjorde trakten ej gladare." Efter tio veckors resa passerades den stora Vaalfloden och sällskapet anlände till sitt mål Transvaal.

Anna intresserade sig också för de olika slag av människor hon mötte, först på resan upp till Transvaal och senare under sin vistelse på olika platser.

Boerna respekterade hon och deras yttre fann hon i många fall fördelaktigt. "De voro enkla i sina vanor och ganska makliga särskilt kvinnorna som mest sutto vid kaffepannorna med armarna i kors." De var mycket gästfria och familjen Forssman gästade av allt att döma med glädje olika boerfamiljer. Av jorden odlade boerna enligt hennes iakttagelser inte mera än vad de i stort sett behövde själva för sitt hushåll. De gifte sig tidigt, hade vanligen stora familjer och slog sig ned på samma farm som sina föräldrar. På så sätt bildades små patriarkaliska samhällen. Till följd av det avskilda liv de förde var de ofta mycket kulturellt efterblivna. Deras enda litteratur var bibeln och de var i allmänhet mycket gudfruktiga. Ett par gånger om året kom de till städerna för att begå nattvarden och slog då med tält och vagnar läger kring kyrkorna.

Boernas bostäder var enkla. Husen var

byggda av tegel med halmtak, dörrarna vanligen tvådelade och fönstren små. Innertak fanns inte. Dörrarna inomhus var så få som möjligt. Skog var det ont om och virket var dyrt. Golvet var av jord och behandlades på ett speciellt sätt för att bli hårt och dammfritt. Sedan det var ordentligt tilltrampat överströks det med en lösning av kospillning som varit soltorkad. Denna bildade liksom en tunn skorpa på golvet. Ingen obehaglig lukt följde med. Påstrykningen förnyades var fjortonde dag och hade samma nytta på ett jordgolv som skurningen av ett trägolv. Möblerna var av enklaste slag. Vanligen träramar med rutningar av skinnremmar. Allt var hemmagjort, liksom också kläder och skor. Enligt den svenska iakttagaren var boerna från unga år skickliga med bössan och skinn från nedlagda villebråd användes mycket i heminredningen.

Zulukaffrerna stod svenskarna i förbindelse med redan i hamnstaden Durban. Strax invid staden låg några hyddor som besöktes. ”Där levde de ungefär som i Paradiset, åtminstone vad beträffar kläder. In till staden fick männen ej komma utan benkläder och kvinnorna någon sorts klädning, men här ute solade de sina kroppar, männen endast iklädda några brokiga tygremsor liknande fransar som hängde fram och baktill fästade kring midjan med ett band; kvinnorna ett skynke om livet, men voro de unga, feta och sköna ja då hade de mest ingenting.” Det var mycket nytt invandrarna fick se och möta och det var nog med viss bävan man trädde i kontakt med Afrikas svarta befolkning och dess kultur varom följande om kaffrerna vittnar: ”De samlades ofta på gårdarna kring grytorna med majs ute, där rökade de sina vattenpipor, sjöngo och dansade, pratade och skreko och det föreföll oss mycket hemskt och fantastiskt, så att vi voro att börja med mycket rädda, men man vänjer sig så småningom vid allt och det gjorde vi också vid kaffrernas sällskapsliv.”

Kaffrerna kom familjen Forssman när-

mare i kontakt med längre fram i tiden, när man bosatt sig i Potchefstroom och familjens svenska tjänare gift sig och lämnat sin anställning. Man blev då beroende av att ha kaffrer anställda i sitt hem.

Framkomsten till farmen Scandinavia blev inte den lyckans stund man tänkt sig. Huset var knappast längre beboeligt. ”När vi kommit fram fanns där visserligen ett hus men det hade stått obebott ett halvt år och allt omkring växte vilt, mest gräset som var manshögt. Det första man därför fick göra var att tända eld på gräset och sedan fick det brinna så länge det ville. En sådan åtgärd var alldeles nödvändig för att veta sig vara fri från ormar och andra odjur som säkerligen hade sitt tillhåll där. — När gräset var avbränt sågo vi alnhöga skorstenar stiga upp överallt i jorden och kommo snart underfund med, att marken var underminerad av de vita myrorna, termiterna.” Termiterna trängde in överallt i huset, där mycket förstördes. ”Stod en kista på golvet var botten snart uppäten. Trä voro de särskilt begärliga på, därför måste alla kistor som vi använde till förvaringsutrymme för kläder zinkbesläs i botten för att ej förstöras.” Man gjorde allt vad som kunde göras för att utrota termiterna, men förgäves; därtill visade det sig att farmen till följd av vattenbrist var mindre lämplig för framgångsrik odling. Lantmätare Forssman övergav snart Scandinavia och flyttade till Potchefstroom liksom troligen också flertalet av de övriga svenskarna.

Efter fem år i Afrika splittrades familjen Forssman från Kalmar. Fru Forssman återvände till Sverige och hemstaden med sina barn medan maken stannade kvar i Sydafrika. Han flyttade senare som chef för lantmäteriverket till Pretoria, som blivit huvudstad. Där avled han 1874 och ligger begravd. Brodern Alarik fortsatte med växlande framgångar som affärsman i det då politiskt mycket instabila Sydafrika. Han blev så småningom både portugisisk generalkonsul i Pretoria och ledamot av

parlamentet i Kapstaden. Han avled år 1889.

Hur gick det för de övriga svenskarna? Det är en intressant, ännu olöst forskningsuppgift att söka reda på hur de lyckats, om de stannade för gott i Transvaal, flyttade till andra områden eller återvände till Sverige. Vi vet att det fanns en mindre svensk koloni i Potchefstroom år 1881. En svensk

präst F. L. Fristedt, som tjänstgjorde i Sydafrika, besökte då staden och kom i beröring med svenskarna. Han konstaterade att det överlag gått dem väl i händer. Till undantagen räknade han dem som fått besvär med alkohol.⁷

⁷ Fristedt, F. L., Tjugofem år i Sydafrika (1905).

Pavlova och Sverige

Av Åke Lilliestam

Ingen har betytt mer än Anna Pavlova för att sprida kännedom om och vidga intresset för balett. Under årtionden befann hon sig nästan ständigt på resa. När hon plötsligt rycktes bort i lunginflammation — ännu inte femtio år fyllda — under ett turnébesök i Holland hade hon hunnit visa sin konst i alla världsdelar. I Sverige hade hon uppträtt tre gånger vid olika turnéer.¹

Pavlova var född i S:t Petersburg 1881 och växte upp under små förhållanden. Styvfadern var soldat, modern bidrog med tvätt och strykning till familjens uppehälle. Ett litet lantställe några mil utanför staden disponerades emellertid av familjen. Pavlova vistades där under sin barndoms somrar och tog med sig oförgätliga intryck av det flacka och enformiga nordeuropeiska landskapet, intryck som inga exotiska reseupplevelser längre fram kunde skingra.

Oleg Kerensky, hennes senaste biograf,² gör rätt sannolikt att denna bostad ställdes till förfogande av den man han funnit vara dansörens naturlige fader, en judisk affärsman med namnet Lazar Poliakoff. Till dennes nära anförvanter hörde konstnecenater under vars beskydd stått förgrundsfigurer inom musiklivet som Jascha Heifetz och Mischa Elman.

Konfessionellt sett fick Pavlova en traditionell ortodox uppfostran och hon behöll en konventionell religiositet genom hela livet.

Då hon var tio år gammal tog modern henne med till Mariinskijteatern, där man gav Törnrosa. Denna klassiska balett hade kort tid dessförinnan haft urpremiär vid samma scen. Då Pavlova något senare lyc-

kades bli antagen till balettutbildning var hennes yrkesinriktning avgjord. Hon arbetade hårt men var klen byggd. Först så småningom under intryck av goda lärare med såväl fransk — Christian Johansson — som italiensk — Enrico Cecchetti — skolning nådde hon full teknisk behärskning.

Pavlova gick ut balettskolan 1899 och tilldelades snart flera bärande roller. Hennes ryska berömmelse daterar sig från 1903 när hon triumferade med Giselle. Isadora Duncan har i memoarer skildrat ett besök i Ryssland 1905. Pavlova framställs som en redan etablerad storhet inom den ryska balettvärlden.³

Vid denna tid kunde Pavlova enligt Kerensky lufta en viss konstnärlig och politisk radikalism. Till kamraterna vid Mariinskijteatern hörde Mikael Fokin och hon deltog tidigt i dennes konstnärliga experiment med nya balettformer. Under dessa övningar blev omkring 1905 Den döende svanen till, skapad av Fokin direkt för Pavlova och det verk som mer än något annat kommit att förknippas med hennes danspersonlighet. Det lilla stycket

¹ Delar av innehållet i denna artikel har tidigare varit publicerade i Svenska Dagbladet 22/3 1973 och Göteborgs-Posten 8/7 1974.

² O. Kerensky, Anna Pavlova. London 1973. Oleg Kerensky har aldrig sett Anna Pavlova dansa. Han är född 1930 — året före Pavlovas dödsår. Men han kan ibland hänvisa till familjetraditionen vid sina förklaringar. Kerensky är balettkritiker i The New Statesman, en engelsk veckotidskrift som står Labour Party nära. Han är sonson till Alexander Kerenski, den socialdemokratiska politiker som blev den siste regeringschefen i Ryssland före Lenins revolution 1917.

³ I. Duncan, Mitt liv. Sv. övers. Sthlm 1929. S. 134 ff.

tog bara tre minuter att framföra men det gav henne tillfälle att visa utsökta egen-skaper som dansös.

Hennes dans var utomordentligt plastisk, varje rörelse gav sig till känna genom hela kroppen. Hennes delikata handrörelser var märkbara ut i fingertopparna. Ögonen var stora och känsliga. Tekniskt stod hon, åtminstone fram till 40-årsåldern, utomordentligt högt. Hennes balans och säkerhet kan knappast överträffas. En särskild tillgång var hennes ovanligt höga och vackra vrist. Sättet hon förde hals och huvud på synes också ha varit personligt och uttrycksfullt.

När Pavlova 1905 utsågs till *prima ballerina* hade hon ännu inte framträtt utanför Tsar-Rysslands gränser. Men 1908 var hon med om att bryta den ryska balettkonstens isolering. En skandinavisk turné med medlemmar ur kejserliga baletten i S:t Petersburg betecknade något nytt för både teatern och för de scener som fick besök. Turnéledare var Anna Pavlovas kollega vid teatern Adolph Bolm, född i S:t Petersburg 1884, död i Hollywood 1951. Bolm, som tidigt dragit uppmärksamheten till sig genom teknisk skicklighet och mimisk förmåga, hade under sommarferierna tagit för vana att resa utomlands och även en tid övat i Italien för Cecchetti som efter många år i Ryssland återvänt till hemlandet.

Bolm hade undfått idén om en utlands-turné och lyckades organisera ett reseföretag under sin ledning. Första besöket gällde Helsingfors och därifrån gick färden vidare med framträdanden i Stockholm och Köpenhamn. Inför resan uttalade sig Bolm om Christian Johansson:⁴

Särskildt gläder det oss att genom vårt Stockholmsbesök i någon mån kunna få gälda den tacksamhetsskuld i hvilken vi stå till Sverige, därigenom att den höga ståndpunkt den kejserliga balettkåren intar är ett verk af en svensk, den för fem år sedan aflidne balettmästare Johansson, hvilken under sextio år verkade som lärare och ledare för den kejserliga balettkåren. Alla ha vi tagit de första stappande balettstegen under hans ledning

och haft förmånen få njuta af hans mästerliga instruktion. Sedan han från början af 1840-talet arbetat för den koreografiska konstens höjande, har han skapat den tradition som är absolut nödvändig för att hålla en så stor balettrupp på höjden af utveckling. Han är det ideal till hvilket vi blicka upp, och i hvarje öfnings-sal finns hans porträtt eller hans byst.⁵

En rad skickliga dansare var med på resan. Under maj gavs sex föreställningar vid operan i Stockholm. Vad visade den ryska truppen vid besöket i Sverige? Ingen av de nya baletter som Fokin börjat öva in var med på programmet som var sammansatt av de traditionella numren ur tidens ryska balettrepertoar. Men det var ett lysande program: Coppélia gavs två gånger, andra akten ur Svansjön (här kallad Svandammen) också två gånger, Giselle och Paquita vardera en gång. Därtill kom två enakter och en del divertissement, bl. a. ur Törnrosa. Pavlova stod på höjden av förmåga och var med hela tiden. Andra akten ur Svansjön och Giselle visade hennes lyriska kvaliteter. Rörande hennes gestaltning i Paquita, en ursprungligen fransk balett i spansk stil till musik av Ludwig Minkus, har en samtida iakttagare berättat att den avslöjade en särskild sida av hennes förmåga. Hennes elevation, hennes enorma brio, kraft och plastiska skönhet kom till uttryck i denna tolkning. Alla andra spanska dansare på scenen verkade tama vid jämförelse med Pavlova.

⁴ I en intervju i DN 30/4 1908 gjord av tidningens Petersburgskorrespondent.

⁵ Johansson och dennes insatser har behandlats eller berörts i uppsatser i PHT 1973, 1976 och 1977. Han och hans maka gick ur tiden 1903. Tidigare forskning kompletteras här av personliga notiser om de fyra barn de efterlämnade: Emma (1854—1918), ogift; Fanny, f. 1857, död i Stockholm 1946, g. 1884 m. hovskräddaren Nicolai Nordenström (1838—1903), de hade barnen Eugénie (1884—1903) och Valeria, f. 1887 (fru Luxembourg), bosatt i Stockholm och ännu i livet; Anna (1860—1917), solodansös och balettpedagog, g. 1897 m. kapellmästaren Alexander Fridman, inga barn; samt Alexandra, f. 1869, g. 1892 m. apotekaren Edvard Brezinskij, en dotter. — Om den sistnämnda familjens öden efter revolutionen saknas underrättelser.

Adolph Bolm var Anna Pavlovas utomordentliga partner vid olika framträdanden. Referat i pressen ger vid handen att truppens succé hos den ovana svenska balettpubliken steg kväll efter kväll.⁶ Gästspelet avslutades med stormande hyllningar. Pavlova och Bolm fick vid besök på slottet mottaga Litteris et artibus av kung Gustaf som tillsammans med medlemmar ur den kungliga familjen bevisade flera av föreställningarna. I pressen framskymtade att gästspelets genomförande hade underlättats av den en vecka tidigare ingångna förmälningen mellan prins Wilhelm och den ryska storfurstinnan Maria Pavlovna. De ryska konjunkturerna i Stockholm var goda vid tidpunkten för besöket.⁷

Vilka impulser det så lyckligt genomförda gästspelet har givit åt den tynande svenska danskonsten kan vara svårt att avgöra. Fokins insatser som gästkoreograf några år senare fick vida större betydelse. Ätminstone ett påtagligt vittnesbörd om Pavlovas inflytande finns emellertid bevarat. I en inlagd intervju i Ida och Henry Goodwins bok om Jenny Hasselquist 1918 framför denna hur Pavlovas besök inverkade på hennes utveckling.⁸

Om den uppmärksamhet som kom Anna Pavlova till del berättar en stockholmsstidning under rubriken Ryska balettens farväl:

När fröken Pavlova vid half 12-tiden begaf sig hem till Hôtel Rydberg följdes hon af en stor skara herrar och damer som med hurra-rop och lefven beredde ballerinan ett verkligt triumftåg. De följde till och med efter in i hotellets vestibul, där fröken Pavlova ytterligare befäste sina eröfringar genom att plocka sönder sina buketter och sin krans och utdela minnen bland publiken.⁹

Den så skildrade hyllningen för en gästande artist var väl inte unik i sitt slag. Den märkliga med den är den betydelse den fick för ballerinan personligen. I en 1913 i Berlin utkommen skrift om henne har hon bidragit med en kort skildring av sitt dittillsvarande liv och sin karriär. Därav såväl som av en intervju som hon

gav i samband med stockholmsbesöket¹⁰ framgår att hon besökt staden en gång tidigare året före som turist, en färd som utsträcktes till Norge. Hon relaterar episoden med besöket på slottet och beskriver också den uppmärksamhet hon blev föremål för under färden till hotellet, varvid hon ger repliken åt sin ryska tjänsteflicka som hon tillspörjer om orsaken till uppståndelsen. Denna svarar att Pavlova gjort människorna lyckliga genom att hon fått dem att för någon timme glömma tillvarons bedrövelser.

Dessa tidigt återgivna episoder ur ballerinas liv — kungens ynnest och publikens tillgivenhet — följde henne sedan under hennes turnéliv. När hon anlände till nya platser och ombads att uttala sig upprepade hon dem och begagnade tjänsteflickans formulering av det bärande motivet för sin konst.

Från 1909 framfördes rysk balett i västvärlden genom en av Serge Diaghilev organiserad grupp, till en början i Paris och London. De flesta bland de medverkande hade sommarferier från den ryska modersscenen, dit de efter de första säsongerna i väst återvände. — Det dröjde flera år innan Diaghilevs ambulerande ryska balett blev permanent. — Nu var det Fokins koreografiska idéer som fördes fram och Pavlova dansade i Paris i dennes Sylfiderna mot Vaslav Nijinskij. Hennes engagemang hos Ryska baletten, till vilken även Bolm kom att ansluta sig, skulle

⁶ Ett studium av hur föreställningarna motogs i stockholmspressen ger blott begränsat utbyte. Recensenterna var i flera fall musikkritiker som Wilhelm Peterson-Berger och Ture Rangström. De visade ringa föreståelse för eller kunskap om balett. Försök till analys av konstens egenart gjordes dock av Anna Behle i Dagens Nyheter 11/5 1908. En viss förståelse möter hos Vera von Kræmer i Social-Demokraten 12/5 1908.

⁷ Stockholms Dagblad 12/5 1908.

⁸ I. & H. Goodwin, Jenny Hasselquist. Sthlm 1918. S. 66 f.

⁹ Dagens Nyheter 18/5 1908.

¹⁰ Svenska Dagbladet 11/5 1908. Pavlova förklarar att Giselle är det parti hon allra helst dansar.

KONGL. TEATERN

Fredagen den 15 Maj 1908.

Fjerde (sista) föreställningen af Kejslerliga Baletten
vid Mariateatern i Petersburg

under ledning af **Hr A. BOLM.**

GISELLE.

1:o)

Romantisk Balett i 2 akter af *Giselle* och *Coralli*. Musiken af A. Adam.
Dirigent: Otto Bolm.

Personerna:

Giselle	Fröken Pawlowa.
Grefve Albert, firkädd som bunde.....	Hr A. Bolm.
Berthe, Giselles mor	Fr Njesluchowskaja.
Hilarion, skåpaktare	Hr Schirajeff.
Hertigen	Hr Wasiljef.
Mattin, grefve Alberts brud	Fröken Konjetskaja.
Grefve Alberts vän	Hr Kusoff.
Hofdamer, Kavaljerer, Bondfolk.	

Akt I.

- Entrée: Fröken Pawlowa.
- Walse: Fröken Pawlowa och Hr A. Bolm, Fröknarna Barasch, Wlasowa, Matwejewa, Eduardowa, Hr Botscharoff, Njeslokin, Gawlikowsky och Grole.
- Scène dansante: Fröken Pawlowa och Hr A. Bolm.
- Pâte de vendange: Fröknarna Gorschkowa, Poljakowa, Lopuchowa och Alexné.
- Solo: Fröken Pawlowa.
- Méridis (*Tchaikowsky*): Fröken Will och Hr Obuchoff.
- Finale: Hela personaten.

Akt II.

Willis	Fröken Pawlowa.
Grefve Albert	Hr A. Bolm.
Mirt	Fröken Will.
Trö Willis	Fröken Pawlowa.
Hilarion	Fröken Gorschkowa.
Alberts vän	Hr Schirajeff.
	Hr Kusoff.
- Apparition et danse de la reine des Willis: Fröknarna Will, Gorschkowa, Poljakowa, Lopuchowa, Alexné, Eduardowa, Wlasowa, Matwejewa och Barasch.
  - Solo: Fröken Pawlowa.
  - Pas de deux: Fröken Pawlowa och Hr A. Bolm.

2:o)

Divertissement.

- Masurka ur "Svandammen". Musiken af *Tschaikowsky*. Fröknarna Eduardowa, Barasch, Wlasowa, Konjetskaja, Hr Kusoff, Wasiljef, Iwanoff och Botscharoff.
- Calabrese, Italiensk dans. Fröken Njesluchowskaja och Hr A. Bolm.
- Polka af *Strauss*. Fröknarna Will och Lopuchowa.
- Pas de trois. Fröknarna Gorschkowa, Poljakowa och Hr Obuchoff.
- Pasaderon, Spanskt dans. Musiken af *Consorsoff*. Fröken Pawlowa och Hr Wasiljef, Fröknarna Barasch, Konjetskaja, Eduardowa, Wlasowa, Hr Kusoff, Iwanoff, Botscharoff, Lopuchoff.

Kl. **8**—omkr. 10,45 e. m.

(Gråa biljetter.) Biljetter säljas i dag från kl. 9 f. m.

Biljettpreis

Parkett	10:—	1:a Radens Fondlögr 1:a plats ..	9:—	3:e nedre Radens Fond 1:a plats ..	6:—	3:e öfre Radens Fond 1:a och 2:a pl. 5:—
Do Fondlögr	8:—	Do " 2:a plats ..	8:—	Do " 2:a, 3:e pl. 6:—	—	Do " 3:e " 4:e " 4:—
Do Avantscenlögr	8:—	2:a Radens Fond 1:a o. 2:a plats 8:—	—	Do Sida 1:a plats ..	6:—	Do " 5:e " 6:e " 3:—
1:a Radens Balkong 1:a o. 2:a plats ..	11:—	Do " 3:e och 4:e pl. 7: 50	—	Do " 2:a o. 3:e pl. 4:—	—	Do Sida 1:a " 2:a " 4:—
Do " 3:a " 4:e " ..	10:—	Do Sida 1:a o. 2:a plats ..	7: 50	Do " 4:e, 5:e, 6:e pl. 1: 50	—	Do " 3:e " 4:e " 3:—
Do Sidolögr 1:a o. 2:a plats 11:—	—	Do " 3:e plats ..	6:—	Do Avantscenlögr	2:—	Do " 5:e " 6:e " 2:—
Do " 3:e plats ..	10:—	2:a Radens Avantscenlögr	6:—			

Redogörelse för Baletternas innehåll finnes i "AFFISCHEN" föreställningsdagen.

emellertid bli kortvarigt. Till följande års framträdanden hade Igor Stravinskij tonsatt Eldfågeln, hans första komposition för Ryska baletten. Koreograf även denna gång var Fokin men musiken svarade inte mot Pavlovas konstnärliga uppfattning och hon avböjde att medverka. Säsongen 1911 var hon dock tillbaka i Diaghilevs trupp. Hon dansade åter Giselle utanför Ryssland, nu med Nijinskij i hertig Albrekts roll.

Detta gästspel hos Diaghilevs trupp skulle bli Pavlovas sista. Under de följande åren fram till tiden för första världskriget vistades Pavlova årligen ungefär två månader i det ryska hemlandet, då hon uppträdde på teatern som förut. Under den återstående delen av året turnerade hon i Västeuropa, varvid hon föredrog att framträda i egen regi. År 1914 dansade hon i Ryssland för sista gången. Genom krigets utbrott bröts förbindelserna och hon återsåg aldrig mer Ryssland.

Pavlova satte upp en egen trupp och valde en repertoar ägnad att framställa just hennes konstnärliga personlighet. Kerenisky har studerat hennes spelplan och fått bekräftat att den rymde banala inslag, särskilt vad det musikaliska beträffar. Hon föredrog melodisk musik framför rytmisk. Sådan var smaken vid teatern i S:t Petersburg, där musiken var underordnad steg och rörelser.

Mannen vid Pavlovas sida blev Victor Dandré, till en början kommunalpolitiker i S:t Petersburg men också balettoman. Tillsammans inköpte paret 1912 Ivy House, en vacker villa med park, belägen i Hampstead vid London. Här fann sig Anna Pavlova till rätta och Ivy House blev för återstoden av hennes liv ett hem mellan turnéerna.

På grund av krigsutbrottet blev det nödvändigt att förlägga turnerandet till andra sidan av Atlanten. I flera år genomkorsade Pavlova Nord- och Sydamerika. Efter krigsslutet blev Europa ånyo hennes arbetsplats men inom loppet av några år

hann hon med att framträda i världens nästan alla hörn.

Dandré var i politiskt avseende efter revolutionen förbunden med de ryska emigrantkretsarna. Vaga sympatier som Pavlova ibland kunde hysa för åtminstone vissa företeelser i det nya Ryssland möttes av Dandré med total oförståelse. Som ung hade Anna Pavlova stött vissa revolutionära aktiviteter. Politiska ställningstaganden förekom nämligen under en kort tid bland teaterns dansare under oroligheterna i Ryssland 1905. Någon enhetlig syn på samhället utbildade hon emellertid aldrig. Hennes rojalistiska sympatier tycks ha varit djupt grundade.

År 1927 i maj återkom Anna Pavlova till Stockholm och Konserthuset. Hon var nu världsstjärna och hälsades som sådan av press och publik.¹¹ Varje kväll dansade Pavlova under åskådarnas gripenhet Den döende svanen. Entusiasmen för hennes konst kunde inte dölja iakttagelsen att hennes smak vad avser musik och utstyrelse var medelmåttig. Det stod klart, att Pavlova helt levde av vad hon lärt under de fruktbara ungdomsåren vid den ryska teatern. Någon konstnärlig förnyelse strävade hon inte efter. — Förutom i Stockholm framträdde hon på Hippodromteatern i Malmö.

Den kår av dansare som Pavlova medförde var artistiskt föga betydande. Ryska namn på de medverkande i programbladet var ofta blott konstnärsbeteckningar. Pavlova sörjde för att hennes trupp dominerades av engelska flickor "av god moral".

För pressens utfrågare deklarerade Pavlova att hon förlorat den utmärkelse hon tilldelats vid besöket nitton år tidigare och hon dekorerades med en ny Litteris et artibus. Denna gång stod operachefen John

¹¹ Flera recensenter skriver 19/5 1927 inte utan inlevelse om Pavlovas konst. Till dem hör Margit Siwertz i Stockholms Dagblad, Bengt Idestam-Almquist, sign. Robin Hood, i Stockholms-Tidningen och Moses Pergament i Svenska Dagbladet.

KONGL. TEATERN

Söndagen den 17 Maj 1908.

Sista föreställningen af Kejslerliga Baletten
vid Mariateatern i Petersburg

under ledning af **Hr A. BOLM.**

COPPELIA.

1:o)

Ballet i 2 akter af *Nuitter* och *Saint-Leon*. Bearbetning af *Marius Petipa*.
Musiken af *Delibes*. Dirigent: *Otto Bolm*.

Personerna:

Svanhilda	Fröken Pawlowa.
Frans	Hr Obuchoff.
Coppélius	Hr Schirajeff.
Borgmästaren	Hr Iwanoff.
	Fröken Will.
Svanhildas väninnor	Fröken Poljakowa
	Fröken Gorschkowa
	Fröken Lopuchowa

Akt I.

1. Valse de jalouse: Fröken Pawlowa.
2. Masurka: Fröknarna Eduardowa, Konjetskaja, Alexné, Wasowa, Matwejewa, Njesluchowskaja och Barasch, Hr Kusoff, Wasiljef, Njeslokin, Botscharoff, Lopuchoff, Golde och Gawlikowsky.
3. Ballad och variationer öfver ett slawiskt tema: Fröknarna Pawlowa, Will, Poljakowa, Gorschkowa och Lopuchowa.

4. Csardas: Fröknarna Eduardowa, Konjetskaja, Alexné, Wasowa, Matwejewa, Njesluchowskaja och Barasch, Hr Kusoff, Wasiljef, Njeslokin, Botscharoff, Lopuchoff, Golde och Gawlikowsky.

Akt II.

1. Skämt med automaterna: Fröknarna Pawlowa, Will, Poljakowa, Gorschkowa, Matwejewa och Wasowa.
2. Den lefvande automaten (scen och dans): Fröken Pawlowa, Hr Schirajeff och Ohuchoff.
3. Spansk dans: Fröken Pawlowa.

2:o)

Divertissement.

1. Masurka ur »Lifvet för Teatern» (*Glinka*). Fröknarna Eduardowa, Barasch, Wasowa och Konjetskaja, Hr Kusoff, Wasiljef, Iwanoff och Botscharoff.
2. Pas de deux: Fröken Pawlowa och Hr A. Bolm.
3. Matalot: Hr Schirajeff.
4. Valse en sourdine: Fröken Will och Hr Obuchoff.
5. Panadero, Spansk dans. Musiken af *Glazounoff*. Fröken Pawlowa och Hr Wasiljef, Fröknarna Barasch, Konjetskaja, Eduardowa, Wasowa, Herrar Kusoff, Iwanoff, Botscharoff, Lopuchoff.

Kl. 8—omkr. 10,15 e. m.

Biljetter säljas i dag från kl. 9 f. m.

Biljettpris.

Parkett	8:—	1sta Radens Fondloger 1a plats ..	7:—	3:e nedre Radens Fond 1a plats ..	4:—	3:e öfre Radens Fond 1a och 2a pl. 3:—
Do Fondloger	6:—	Do .. 2a plats ..	6:—	Do .. 2a o. 3e pl. 3: 50		Do .. 2a .. 3a .. 2: 50
Do Avantscenloger	6:—	2dra Radens Fond 1a o. 2a plats 4:—		Do Sida 1a plats ..	3: 50	Do .. 3a .. 4a .. 2:—
1a Radens Balkong 1a o. 2a plats ..	8:—	Do .. 3e och 4e pl. 4:—		Do .. 2a o. 3e pl. 2: 50		Do Sida 1a .. 2a .. 2: 50
Do .. 3a .. 4a ..	7:—	Do Sida 1a o. 2a plats ..	4:—	Do .. 4a, 5a, 6a pl. 1: 50		Do .. 3a .. 4a .. 2:—
Do Sidloger 1a o. 2a plats 8:—		Do .. 3e plats ..	3:—	Do Avantscenloger	1: 50	Do .. 5a .. 6a .. 1: 50
Do .. 3e plats ..	7:—	2a Radens Avantscenloger	3:—			

Redogörelse för Balettens innehåll finnes i "AFFISCHEN".

I morgon Måndag den 18 Maj kl. **8** e. m.
Till förmån för De Kongl. Teatrarnes pensionsinrättning.

SALOME.

Tisdagen den 19 Maj:

Gästsupträdande af Fröken **FRIDA HEMPEL**

Den vilseförda.

(Violettas roll utföres på Italienska språket af Fröken Frida Hempel.)

Biljetter säljas med dubbel förköp i dag kl. 1—3.

Skuskanmäld: Hr Ödman.

Forsell för överlämnandet.¹²

En sista gång kom Anna Pavlova till Sverige i april 1930. Alderstecken hade emellertid börjat bli synliga och kritiska röster angående hennes framträdanden höjdes bland bedömarna.¹³ Liksom vid det första svenska besöket var operan den scen hon uppträdde på. Hon hann också med att dansa en kväll på Stora teatern i Göteborg. I repertoaren ingick denna gång även Höstlöv, den enda balett Pavlova gjort koreografin till, framförd första gången i Rio de Janeiro ett tiotal år tidigare.¹⁴

Kerensky gör gällande — förmodligen på goda grunder — att Pavlovas balettföretag, styrt av den ekonomiskt förfarne Dandré, är den enda turnerande konstnärliga grupp som någonsin gått med vinst. När Pavlova gick bort 1931 efterlämnade hon en ansenlig förmögenhet. — Men var Dandré och Pavlova verkligen gifta? Om kvarlåtenskapen fördes en process i London. Dandré ansåg sig vara den rättmätige arvtagaren. Hans anspråk stöddes av den amerikanske impressarion Sol Hurok, som vitsordade den roll Dandré spelat som ansvarig för den ekonomiska sidan av Pavlovas företag. Mot dem stod ryska myndigheter i London. Anna Pavlovas mor fanns ännu i livet och ryssarna uppgav sig föra moderns talan. Genom domstolsutslaget blev Dandré lottlös. Kerensky konstaterar att Dandré, som gjorde ett misslyckat försök att turnera med en ny balett, kvarlevde i London i blygsamma omständigheter fram till sin död 1944.

Kerensky har också gjort sig mödan att utreda hur Pavlova förhöll sig till det sexuella livet. Dandré var från början hennes älskare men blev snart en fadersgestalt. Säkerligen hade hon sporadiskt andra förbindelser. Som många dansöser var hon samtidigt rädd för att skada sin kropp.

En av dem som sett Pavlova dansa är Chaplin. I sin självbiografi har denne av allt att döma lyckats uttrycka vad många erfor då de konfronterades med Pavlovas

konst:

Det fanns i hennes konst, trots dess briljans, något blekt och självlysande, lika utsökt som kronbladen på en vit ros. Och ändå, när hon dansade, fanns det en tyngdpunkt i varje rörelse. I samma stund hon gjorde entré fick jag lust att gråta, hur glad och älsklig hon än var, för hon personifierade fulländningens tragedi.¹⁵

Till dem som skrivit böcker till hennes minne hör också Victor Dandré.¹⁶ Han och andra vittnar om regelbunden livsföring och hård träningsflit. På scenen höll hon sig rigoröst till koreografin. Personligen var hon irriterad och berättelser om hennes vredesutbrott är vanliga. Hennes privata liv var tillbakadraget.

I pressuttalanden de sista åren gav Anna Pavlova uttryck för oro över sin konststarts framtid.¹⁷ Smaken hos människorna vid tiden för filmens och jazzens framträngande hade, menade hon, banaliserats. Om hon levat blott få år till hade hennes oro för balettens framtid kunnat skingras.

¹² K. Löfström, *Litteris et artibus*. Sthlm 1935. S. 30 f.

¹³ Några recensenter 4/4 1930 värderar alljämt Pavlova, exempelvis Sven Söderman i *Aftonbladet*, Kjell Strömberg i *Stockholms Dagblad* och Märta Lindqvist, sign. *Quelqu'une*, i *Svenska Dagbladet*. Carl Björkman i *Nya Dagligt Allehanda* och särskilt Einar Nerman i *Dagens Nyheter* noterar emellertid nedgången.

¹⁴ Pavlovas andra framträdande i Stockholm, 4/4, avbröts då budet om drottning Viktorias frånfälle nådde teatern. Hennes nästa föreställning ägde rum på Konserthuset, varefter gästspelet på operan återupptogs.

¹⁵ C. Chaplin, *Min självbiografi*. Sv. övers. Sthlm 1964. S. 194.

¹⁶ V. Dandré, *Anna Pavlova*. London 1932. Jfr även Vera Krasovskaja, *Anna Pavlova*. Leningrad 1964.

¹⁷ Pavlova ventilerade sina bekymmer bl. a. vid intervju i *Stockholms Dagblad* 20/5 1927 i samband med stockholmsbesöket.

Résumé

Aucun particulier n'a signifié plus pour le ballet qu'Anna Pavlova (1881—1931) pour en répandre la connaissance et en augmenter l'intérêt. Pendant des dizaines

d'années elle était presque toujours en voyage. Quand subitement elle mourut — elle n'avait pas encore 50 ans — elle avait montré son art dans toutes les parties du monde. En Suède elle dansa trois fois pendant des tournées différentes.

La première fois fut en 1908 lorsque le collègue de Pavlova au théâtre Mariïnskij à S:t Pétersbourg, Adolph Bolm (1884—1951) réussit à arranger une tournée à l'étranger, chose qui ne s'était pas produite auparavant. La troupe se présenta à Helsingfors avant l'arrivée à Stockholm. Le voyage continua après à Copenhague. Dans un interview pour un journal suédois avant le départ de S:t Pétersbourg, M. Bolm souligna qu'on se faisait du plaisir à la visite à Stockholm. On se sentait reconnaissant envers la Suède, la haute qualité de la troupe impériale étant l'œuvre d'un Suédois, le maître de ballet Christian Johansson, mort 5 ans plus tôt.

Au mois de mai on donna six représentations à l'Opéra de Stockholm. La représentation de passage fut un grand succès. Le programme était composé par des numéros traditionnels du répertoire russe du ballet contemporain. Aucun des ballets nouveaux que Mikael Fokin avait commencé à répéter n'était présenté.

Pavlova revint en Suède en 1927 et en 1930, les deux fois avec sa propre troupe ambulante. La première fois le public lui fit un accueil magnifique, mais durant la dernière visite les signes de vieillesse se montrèrent et des voix critiques s'élevèrent parmi les estimateurs. — Comme renseignements d'intérêt pour les visites de Pavlova en Suède, sa vie et son développement artistique sont brièvement présentés dans l'article tels qu'ils sont décrits dans des ouvrages de Victor Dandré (1932) et d'Oleg Kerensky (1973).

Meddelande angående Personhistoriska Samfundets årsmöte 1978

Personhistoriska Samfundets årsmöte 1978 ägde rum den 25 maj på Näsby slott (nuvarande Sjökrigsskolan). På revisorerens förslag beviljades styrelsen och skattmästaren ansvarsfrihet för år 1977. Till ledamöter av styrelsen omvaldes huvudredaktör Birgitta Lager-Kromnow (ordförande), docenten Fredric Bedoire, professor Sten Carlsson, arkivchefen Leif Gidlöf, förste arkivarien Nils F. Holm, förste bibliotekarien Åke Lilliestam (sekreterare), riddarhusgenealogen Pontus Möller, överbibliotekarien Wilhelm Odelberg, bankdirektö-

ren Bertel Rennerfelt (skattmästare) och professor Herman Schück. Till ledamöter av redaktionsutskottet omvaldes B. Lager-Kromnow, A. Lilliestam och H. Schück. Till revisorer omvaldes kanslichefen Björn Bergman och fil. lic. Göran Wendel. Till revisorssuppleant omvaldes länsbibliotekarien Elise Adelsköld.

Miljöerna kring industriföretagaren Carl Robert Lamm på Ludvigsberg och Näsby slott visades av docent Fredric Bedoire och fil dr Jan Peder Lamm.

